

İSLAMDA MEZHEBLER VE HUKUK EKOLLERİ

Doç. Dr. Abdulkadir ŞENER

I. İSLAMDA MEZHEBLER

Burada önce “mezheb” kelimesinin anlam ve tanımına işaret etmek istiyoruz: Arapça bir sözcük olan mezheb, yol, çığır ve görüş anlamlarına gelmektedir. Bilginlerin kendi anlayış, görüş, yorum ve itihadlarına uygun olarak benimsedikleri yoia, mezheb denilmektedir. Bu, genellikle dinî ve felsefi alanlarda kullanılan bir terimdir. Günümüzde, mezheb sözcüğüne karşılık olarak, “ekol” kelimesi de kullanılmaktadır.

Dinlerde, özellikle İslam’da mezheblerin ortaya çıkmasının sebepleri neler olabilir?

Bu soruyu genel olarak şöyle cevaplandırmak mümkündür: İslam’ın ilk devirlerinde yetişen bilginlerin dini metinler üzerindeki anlayış ve yorumları, dinin ilkeleri hakkındaki görüş ve düşünceleri, kendi öğrencileriyle belli kişiler ve çevrelerce benimsenmeye başlayınca mezhebler doğmuş ve böylece din mensupları arasında bir zümreleşme meydana gelmiştir. Yalnız İslam’da değil, bütün evrensel dinlerde bu tür mezhepler ve zümreler söz konusudur. Meselâ, Hristiyanlıkta Katoliklik, Ortodoksluk ve Protestanlık gibi taraftarları pek çok olan mezhepler vardır. İslam’da da zamanla irili ufaklı çok sayıda mezhebin ortaya çıkmış olduğunu görüyoruz.

Burada, İslam’da mezheblerin ortaya çıkış sebeplerine şöyle kısaca değinmek isteriz:

1) Kur’ân-ı Kerimin bazı âyetleriyle Hz. Peygamber’in bir kısım hadislerinin anlam ve yorumları üzerindeki tartışmalar ve görüş ayrılıkları.

2) Kimi hadislerin Hz. Peygamber’e nisbeti, yani bazı hadislerin gerçekten Hz. Peygamber tarafından söylenmiş olup olmaması; başka bir deyişle hadislerin sahih veya mevzu (uydurma) olup olmaması konusundaki tartışmalar ve bunların sonuçları.

3) Müslümanlarla başka din mensupları arasındaki tartışmalarda, yani İslamın diğer din ve inançlara karşı savunulmasında benimsenen kelâmî (teolojik ve felsefi) metodlarla yorumlar.

4) Yeni olaylar, hayatın yeni icap ve şartları karşısında bilginlerin görüş ve icthadları.

5) İslam devletinde başkanlık (o devrin deyimiyle hilafet) konusyla ilgili siyasi ve idarî düşünceler ve kanaatlar.

İslam'da mezheplerin tasnifi veya sayıları konusuna gelince, bunlar:

1) Siyasi ve itikadî mezhepler, 2) Fıkhi mezhepler olmak üzere iki sınıfta toplanabilir.

Birinci sınıfa giren mezheplerin ilk olarak ortaya çıkışlarını günümüzdeki siyasi partilere benzetebiliriz. Sözcüleri, Hz. Ali taraftarları, Muaviye taraftarları ve Hâriciler böyledir. Aslında Hâriciler, önceleri Hz. Ali taraftarı oldukları halde, sonra ona karşı çıkan kimselerdir. Bu siyasi topluluklar, daha sonra kendi aralarında da birçok fırkalara ayrılmışlar ve çeşitli adlar altında varlıklarını günümüze kadar sürdürmüşlerdir. Bütün İslam ülkelerinde üçte ikiden fazla çoğunluğu oluşturan Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâ'at mensupları, genellikle Eş'ari ve Mâtürîdî mezheplerine bağlıdır. Bu itikadî, yani inançla ilgili mezhepler arasında Mu'tezile mezhebinin yeri de önemlidir: Genellikle Şii'ler de bu mezhebe daha çok yakınlık duymuşlardır.

İkinci sınıfa giren mezheplere, yani ibadet ve uygulama ile ilgili olan fıkhi mezhepler için örnek olarak Sünnîlerden Hanefî, Malîkî, Şafîî, Hanbelî ve Zahîrî mezheplerini verebiliriz. Burada Şii'lerden de Zeydî, Ca'ferî ve İsmailî mezheplerini, Hâricîlerden ise İbâzî (İbâdiye) mezhebini anabiliriz. Bu fıkhi mezheplerin mensupları itikadî konularda da belli imamlara bağlı oldukları gibi, kendilerine özgü bir takım inanç ve düşüncelere de sahiptirler. Bu saydığımız mezheplerin taraftarları, çağımız İslam dünyasında değişik sayıda ve yer yer içiçe yaşamaktadırlar.

Böylece İslam'da birçok mezhebin ortaya çıkışı, acabâ müslümanlar için yararlı mı, yoksa zararlı mı olmuştur?

Kanaatimizce, daha doğrusu İslam kültür ve medeniyet tarihi incelendiğinde görülüyor ki ilmî ölçülerden ayrılmayan, sadece inanç, ibadet ve uygulama alanında kalan samîmî düşünce, icthad ve yorumlar, İslam için çok yararlı olmuş, ona esneklik kazandırmış, İslamiyetin değişik toplum ve çevrelerde yayılmasını kolaylaştırmış ve İ-

lamî hükümlerin yeni olaylara rahatlıkla uygulanmasını sağlamıştır. İşin içerisine siyaset, kişisel çıkarlar, cehalet, taklitçilik ve taassup karışınca, mezhepçilik, son derecede zararlı olmuştur. Zaman zaman mezhep çatışmaları yüzünden İslam'ın emrettiği birlik bozulmuş, dirlik ve düzenlik yerine kargaşa ve anarşi gelmiştir. Hattâ bu yüzden nice günahsız insanların kanları boş yere akıtılmıştır. Oysa böyle bir tutum, ne İslam'la, ne imanla, ne de Kur'an'la bağdaşır.

Burada, çağdaş İslam ülkelerindeki mezheplerarası ilişkilere de kısaca değinmek isteriz. Eski ve orta çağlardaki büyük ve kanlı savaşlara dönüşen mezhep kavgaları, öteki dinlerde olduğu gibi, İslam'da da artık tarihe karışmıştır veya bunların tarihe karışıp gitmesi gerekir. Bununla birlikte gerek öteki dinlerin egemen olduğu yerlerde, gerekse İslam ülkelerinde, ne yazık ki çeşitli kışkırtmalar sonucunda, yine de ufak tefek, kimi vakit de arzu edilmeyen boyutlara ulaşan mezhep çatışmalarına tanık olmaktayız. Üzülerek söyleyelim ki şu güzel yurdumuzda da bu tür gereksiz, antamsız ve İslam açısından aslâ doğru olmayan bu nevi talihsiz olaylara şahit olduk. Halbuki Müslümanlık, bütün müslümanların kardeş olduklarını bildirmiştir.

Sırası gelmişken üstüne basarak söylemek isterim ki müslümanlık adına insanların mal ve canına saldırmak şöyle dursun, kalp kırmak, gönül incitmek bile doğru değildir. Müslümana yaraşan, ancak iyilik, hoşgörü, tatlı söz ve güler yüzdür.

Herkesin bir mezhebe bağlı olmak zorunluluğu var mıdır?

Aslında bilenler için böyle bir zorunluluk yoktur. Esas olan İslam'dır. Mezhebler, Hz. Peygamber'den yıllarca sonra çıkmıştır. Ebu Hanife ve Şafii gibi büyük imam ve bilginler, kendilerinin körü körüne taklit edilmesini istememişlerdir. Ancak şu da bir gerçektir ki herkes müctehid ve din bilgini olamaz. Halk kendisine öğretilen inanç esaslarına, itikadî görüşlere ve dinî bilgilere uymak zorunda kalmaktadır. Bu yüzden mezhepler kolayca yerleşmiş ve büyük halk kitlelerine mal olmuştur. Müslümanların her konuda olduğu gibi, bu konuda da birbirine karşı anlayışlı, saygılı olmaları ve akillice davranmaları, karışıklık ve huzursuzluklara aslâ yol açmamaları gerekir.

Bu konuyu şöylece bitirmek istiyoruz:

Dini bozmak veya yıkmak isteyen kötü niyetli ve gizli maksatlı bazı kişilerin bulunabileceğini ve onların ortaya attıkları sapık düşünceler konusunu, burada bir yana bırakıyoruz. Tamamıyla ilmî açıdan ve

iyi niyetle dinî ve İslamî kurallara yorum getirmiş olan imam, müctehid ve bilginlerin kendi çağlarındaki hoşgörülü yaşayışlarını örnek olarak almak gerekir. Tarihte çeşitli nedenlerle ortaya çıkan mezhep tartışmalarını tekrarlamakta hiç kimse için yarar yoktur. Hattâ bu, müslüman toplumları için çok zararlı ve pek tehlikelidir. İnanç ve düşüncelerin belli kâhplara sokulmasını istemek ve bu uğurda zor kullanmak, son derecede yanlıştır. Müslümanlar, İnsanları doğru yola çağırmada Kur'an-ı Kerimin metoduna uymalıdır. Nahl Suresinin 125. âyetinde, "İnsanları doğru yola hikmetle ve güzel öğütle çağır. Onlarla en güzel şekilde tartış. Elbette Rabbin kendi yolundan sapanları daha iyi bilir ve O, doğru yolda olanları da çok iyi bilir." buyurulmuştur. Doğru bulduğumuz inanç, düşünce ve görüşlerimizi, kimseyi kırmadan, incitmeden ve tath bir dille anlatmalıyız. Siyasî ve şahsî menfaatlere kutsal dinimizi âlet etmemeliyiz. Bütün müslümanların kardeş olduklarını aslâ unutmamalıyız. Mezhep ve inançlarımızda farklılıklar olabilir. Fakat hatırdan çıkarmamalıyız ki yine de hepimiz, kıvançta ve tasada birleşen ve aynı kaderi paylaşan bir milletin fertleriyiz. Aynı vatanın çocuklarıyız. Kiblemiz, Ka'bemiz bir, mimberimiz, mihrabımız bir, Aynı Tanrı'ya el açıp dua etmekteyiz. Nihayet hepimiz, insanlık denizinin birer damlası değil miyiz?

II. İSLAM HUKUK EKOLLERİ

Yeri geldikçe zaman zaman değindiğimiz gibi, İslam hukuku, Kur'an ve Sünnet'in ışığı altında ve bu iki temel kaynağın gösterdiği doğrultuda gelişirken hukukçuların ictihad ve düşüncelerinin ağırlığı daima hissedilmiştir.

İlk önce Roma'da nasıl Sabinus ve Proculus ile Labeo birer hukuk ekolleri kurmuş ve bu ekoller onların adlarına nisbet edilerek, **Sabinliler** (Sabiani) ve **Proculular** (Proculiani) diye anılan hukukçular ortaya çıkmış ise, aynı şekilde İslam dünyasında da bir kısım ünlü hukukçular tarafından fikhî mezhebler, yani hukuk ekolleri kurulmuş ve onların adlarına nisbet edilerek, **Hanefiler**, **Malikiler**, **Şafiiler** ve **Hanbeliler** gibi adlarla anılan İslam hukukçuları yetişmiştir. Romalılarda olduğu gibi, İslam dünyasında da bu ictihad hareketi, giderek duraklamış ve eskileri tekrar etme, yani taklid devri başlamıştır¹.

İslam hukukunun gelişme çağında kurulan ekollerin bir kısmı, zamanla taraftarları tükenerek, ortadan kaybolmuş; bir kısmı da günü-

¹ Mahmud Es'ad, Tarih-i İlm-i Hukuk, s. 225.

müze kadar canlılığını korumuştur. Bu yaşayan İslam hukuk ekollerinin mensupları sayı bakımından birbirlerinden oldukça farklıdır. Burada biz, günümüze değin yaşayan ve yaşamayan önemli İslam hukuk ekollerine, kısaca, değinmeye çabşacağız.

A- RE'Y VE HADİS EKOLLERİNİN DOĞUŞU

Ünlü hukukçuların adlarına izafe edilerek anılan fikhî mezheblerin ortaya çıkışından önce İslam hukuk tarihinde biri Hadis, diğeri de Re'yi ön plana alan ve "Re'y ve Hadis Ekolleri" diye bilinen iki ana hukuk akımının kendisini hissettirdiği görülmektedir.

Büyük fetihlerle İslam dünyasının son derecede genişlemesini sağlayan **Dört Halife** (Hulefâ-i Râşidîn) devrinden sonra iktidar, Muaviye b. Ebî Süfyan (ö. 60/679)'ın çabalarıyla Emevîlerin eline geçmiş ve İslam Hilafeti bir çeşit saltanat haline gelmişti. Emevîlerin iktidarda bulunduğu 41-132 h. (661-750 m.) yıllarında, çeşitli iç savaşlar ve fitneler yüzünden bir kısım sahâbîlerle tâbîiler, hükûmet merkezinden uzak şehirlere çekilip İslamî ilimlerle uğraşmışlardır.

Bilgin sahâbî ve tâbîilerin bu ilmî çalışmaları ve çevrelerinde toplanan öğrencilerinin gayretleri, daha sonra Tefsir, Hadis ve Fıkıh gibi ilimlerin teşekkül ve tedvinini doğurmuştur. Tâbîilerden oluşan öğrenci toplulukları, kendi hocaları olan sahâbîlerin anlayış ve görüşleriyle birlikte rivayet ettikleri hadisleri, oturdukları çevrelerde yaymışlardır. Her şehirde ünlü bir tâbîî bilgini vardı. Medîne'de Saîd b. el-Müseyyib (ö. 94/712), Mekke'de Atâ' b. Ebî Rabah (ö. 114/732), Kufe'de İbrahim en-Nehaî (ö. 95/713), Basra'da Hasan el-Basrî (ö. 110/728), Şam'da Mekhul b. Muslim el-Huzelî (ö. 112/730) ve Yemen'de Tâvus b. Keysan (ö. 106/724) bulunuyordu².

Tabiatıyla birbirinden uzak ve değişik toplumsal şartlara sahip olan bu şehirlerdeki bilgiler arasında görüş farkları gittikçe belirgin hale geliyordu. Her şehirde kendisine göre bir fıkıh ekolü doğmaya başlıyordu. Bunların en etkili olanları, Hicaz ve Irak, ya da Medine ve Kufe ekolleriydi. Elbette Hicazdaki yaşayış ve toplumsal durum, Hz. Peygamber devrine oranla pek farklı olmadığı halde, Irakta çok değişik bir çevre ve birtakım yeni sorunlar vardı. Kur'an, Sünnet ve Sahabîlerin icma'larıyla hükmü belirtilmemiş olan meseleleri, Iraklı bilginler, rivayet edilen bazı hadislerin sıhhatinden de şüphe ettikleri için, akıl

² Şafii, el-Umm, c. VII, s. 258; A.H. Abdulkadir, Nazratu'n Amme fi Tarihi'l-Fikhi'l-Islamî, s. 137, 138.

ve icthad ile çözmeye çalışıyorlardı. Bu da re'y ve kıyas ile oluyordu. Bu yüzden Iraklılara "Re'y" veya "Kıyas" ehli deniliyordu. Hicazlılara da, daha çok Hadis ve geleneklerden hareket ettikleri için. "Hadis" veya "Eser" ehli adı veriliyordu³.

Bu demek değildir ki Hicazlı hukukçuların hepsi re'yi kabul etmezler ve Iraklı hukukçuların da hepsi re'y taraftarı idiler. Elfette her iki ekol mensupları arasında karşılıklı temaslar, etkiler ve düşünce alışverişleri oluyordu. Dolayısıyla Irak'ta Şa'bi⁴, Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve Davud b. Ali el-İsfehânî ez-Zâhiri (ö. 270/883) gibi Hadis taraftarları bulunduğu halde, Hicaz'da Rabî'a b. Ebî Abdirrahman (ö. 136/753) ve İmam Malik gibi re'ye önem veren bilgin ve müctehidler vardı. İmam Şafii ise, bu iki ekolün tam ortasında bir yer almış, hem Hadis'e hem de Re'y'e (icthad ve kıyas anlamında) birlikte önem veren bir ekolün kurulmasına yol açmıştır⁵.

Bu genel açıklamalardan sonra bu iki ekol üzerinde biraz daha durmak istiyoruz.

1) *Hadis Veya Hicaz Ekolü:*

Bu ekol, Hicazlı fakihler, daha çok Hz. Ebu Bekr, Ömer b. el-Hattab, Ali b. Ebî Talib, Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Ömer, Hz. Aişe, Abdullah b. Abbas. Übeyy b. Ka'b gibi bilgin sahabilerin öğrencilerini teşkil eden **Medineli Yedi Fakih** ve özellikle Saîd b. el-Museyyib tarafından temsil edilir. Bunlar, hakkında nass bulunmayan konular üzerinde icthad yaparlarken en çok **maslahat**'a önem verirler. Hicazlılar, genellikle ortaya çıkmamış olan olaylar hakkında fazlaca kafa yormazlar ve bu gibi konularda görüş beyan etmezler⁶.

Burada Medineli Yedi Fakih'in adlarını anmak isteriz:

- 1- Saîd b. el-Museyyib (ö. 94/712).
- 2- Ebu Bekr b. Abdirrahman b. Haris b. Hişam (ö. 94/712).
- 3- Kasım b. Muhammed b. Ebî Bekr es-Sıddık (ö. 107/725).
- 4- Urve b. Zubeyr b. el-Avvam (ö. 94/712).
- 5- Süleyman b. Yesar (ö. 107/725).

3 K.A. Farukî, Islamic Jurisprudence, s. 142; M.E. Zehra, Tarihu'l-Mezahibi'l-Fikhiyye, s. 31; İbn Kuteybe, K. el-Ma'ârif, s. 217.

4 Ebu Amr Âmir b. Şerahil (ö. yaklaşık olarak: 110/728)'dir.

5 M.E. Zehra, age., s. 31, 32; I. Goldziher, "Fıkıh", İslam Ansiklopedisi, c. IV, s. 605.

6 M.E. Zehra, age., s. 32, 133; A. H Abdulkadir, age., s. 139 vd.; M.Y. Musa, Tarihu'l-Fikhi'l-İslamî, s. 41.

6- Harice b. Zeyd b. Sabit (ö. 104/722 veya 107/725).

7- Ubeydullah b. Abdillan b. Utbe b. Mes'ud (ö. 98/716).

2) *Re'y Veya Irak Ekolü:*

Bu ekolün ilk temsilcisi olarak Hz. Ömer kabul edilir. O, bir yandan Hicazlı hukukçuların başında, bir yandan da re'y ile ictihada önem verdiği ve Hadis rivayeti konusunda çok sıkı davrandığı için İraklı fakihlerce önder olarak görülmektedir. Irak ekolü, ayrıca, sonraları Kufe'ye yerleşmiş bulunan Hz. Ali ve Abdullan b. Me'ud gibi bilgin ve hukukçu sahabilerin ilim, fetva ve yargılarına dayanır. Bu ekol mensuplarının ictihadları, daha çok re'y ve kıyas esasına bina edilmiştir. Ortaya çıkmamış olan birtakım meseleleri varsayıp bunların hükümlerini açıkladıkları için "takdiri" (farazî) fıkıh denilen nazari fıkıh çalışmaları, Iraklıların eserlerinde çok göze çarpar⁷.

Irak ekolünün en büyük temsilcisi, Kıyas üstadı Ebu Hanife'dir. Bu ekolün ilk ve ünlü temsilcileri arasında şu tâbiî fakihlerinin adları anılmaya değer:

1- Alkame b. Kays en-Nehai (ö. 62/681).

2- Mesruk b. el-Edda' el-Hemdanî (ö. 63/682).

3- Kadı Şureyh b. Haris b. Kays (ö. 78/697 veya 80/699).

4- Saîd b. Cubeyr (ö. 95/713).

5- Habib b. Ebî Sabit el-Kâhili (ö. 119/737).

6- İbrahim en-Nehai (ö. 95/713).

7- Hammad b. Ebî Süleyman (Ebu Hanife'nin hocası, ö. 120/738).

Burada Nehai âilesinden ve Alkame b. Kays'ın yeğenleri olan Esved b. Yezid en-Nehai (ö. 75/694) ve Abdurrahman b. Yezid en-Nehai'yi de anmak gerekir. Nasıl Saîd b. el-Museyyib Hicazlıların en güçlü fakihî ise, İbrahim en-Nehai de Iraklıların imamlarıydı⁸.

Bu konuyu bitirmeden şuna da tekrar işaret etmek isteriz: Re'y ve Hadis ekolleri arasındaki asıl fark, Hadisi tanımamak veya büsbütün Re'ye yer vermemek değildir. Her iki ekol mensupları da, derece farkıyla, Hadis ve Re'yi kabul etmekte idler.

7 M.E. Zehra, age., s. 132. 133; A.H. Abdulkadir, age., s. 151.

8 M.Y. Musa, age., s. 44 vd., 104; A.H. Abdulkadir, age., s. 151, 154, 157; J. Schacht, The Origins of Muhammadan Jurisprudence, s. 131. 132.

B- YAŞAYAN SÜNNİ HUKUK EKOLLERİ

Burada, bölge adlarıyla anılan hukuk ekollerinden sonra belirli doktrinler etrafında oluşan ve müctehid imamların şahıslarına izafe edilerek günümüze kadar hayatiyetini sürdüren Sünnî fıkıh mezhepleri üzerinde duracağız.

1) *Hanefî Ekolü:*

a) Irak-Kufe ekolünün en güçlü ismi İmam A'zam Ebu Hanife'dir. Bu ekole adını veren Ebu Hanife'nin asıl ismi, Numan b. Sabit'tir. Kufe'de 80/699 yılında doğmuş ve 150/767 yılında Bağdad'da vefat etmiştir.

Ebu Hanife'nin âilesi ticaretle, özellikle ipekli kumaş alım-satımıyla uğraşıyordu. Kendisi de hem gençliğinde hem de hocalık yıllarında bu işi sürdürmüştür. İşte Ebu Hanife'nin fikhî düşüncelerinde bu ticarî tecrübelerinin etkisi açıkça görülür.

Ebu Hanife de, çağının geleneğine uygun olarak küçük yaşta Kur'an-ı Kerim'i okumak ve ezber etmekle öğrenime başlamış, kalam gibi dinî ilimlerde bir hayli yol aldıktan sonra fıkıh'ta karar kalmıştır. Bu konuda Ebu Hanife'den şöyle rivayet edilmiştir:

"Kendi kendimi yokladım, düşündüm ve şu kanaate vardım: geçip gitmiş olan sahâbi ve tâbiiler, bizim anladığımız şeylerin hiçbirisini gözden kaçırmamışlar. Onlar bu şeyleri anlamada daha güçlü ve daha iyi kavrayış sahibi idiler. Meselelerin inceliklerini daha iyi anlıyorlardı. Sonra bu hususlarda birbirleriyle sert bir şekilde mücadele ve münakaşa etmiyorlar, faydasız çekişmelere dalmıyorlardı. Aksine, bunlardan uzak kalıyorlar ve insanları da men ediyorlardı. Yine gördüm ki onlar, İslam hukuku ile ilgili konulara dalmışlar ve bu hususlarda pekçok şey söylemişlerdir. Onlar, fıkıh meclisleri teşkil ederek, birbirlerini fıkıh teşvik etmişlerdir. İnsanlara fıkıh öğretmişler, müslümanları fıkıh öğrenmeye çağırmışlar ve ona teşvik etmişlerdir. Birbirlerine fetvâ vermişler ve birbirlerinden fetvâ istemişlerdir. İşte İslamın ilk asrı böyle geçmiştir. Sonrakiler de onlara, yani ilk asır müslümanlarına böylece uymuşlardır. Kısaca anlatmaya çalıştığım onların bu tutumunu öğrenince ben de, münakaşaya, mücadeleye ve kalam bahislerine dalmayı bıraktım. Fıkıh ilmi ile yetindim, seleflerimizin yaptığı işlere döndüm. Ma'rifet sahibi olanlarla düşüp kalktım. Gördüm ki kalam'la uğraşan ve kalam meseleleri üzerinde tartışmalarda bulunan kimselerin simaları eskilerin simalarına, metodları da sâlihlerin metodlarına uymamaktadır. Yine gördüm ki

cedeleilerin kalbleri katı, ruhları kabadır. Onlar Kitab, Sünnet ve selef-i sâlihe mubalefetten çekinmiyorlar, vera' ve takvâdan da uzaktırlar"⁹.

Çağında çok sert tartışmalara giren kelamcılardan niçin uzaklaşıp fıkıhla uğraşmaya karar verdiğini bu sözleriyle açıklamış bulunan Ebu Hanife, kelam ilminde de üstad idi. Öyle ki Hanefi kelamcılarının oluşturduğu Mâtürîdî ekolünün itikadî esasları, O'nun el-Fıkhu'l-Ekber adlı eserine dayanmaktadır¹⁰.

Ebu Hanife fıkıhla uğraşmaya karar verdikten sonra Hammad b. Ebî Süleyman'ın derslerine devam etmiş; hocası Hammad'ın 120 h. (737 m.) yılında vefatı üzerine onun yerine geçip ders meclislerini sürdürmüştür.

Son derecede dindar ve dürüst olduğu için haksızlık yaparım endişesiyle resmî devlet görevi almaktan şiddetle kaçınan, akıl ve hür düşünceye önem veren bir ilim adamı olarak hukuk çalışmalarını yürüten, ictehad ve tenkitleriyle çevresine daima yararlı olan Büyük İmam, sayısız denecek kadar çok öğrenci yetiştirmiş ve çağına ilmiyle ışık tutmuştur. Her zaman kişi hürriyetine büyük önem veren İmamımız, ictehadlarında şu metodu izledi:

1- Önce Kur'an'a başvururdu.

2- Kur'an'da bir hüküm bulamadığı zaman Sünnet'e başvururdu.

3- Sünnet'te de bulamazsa bilginlerin icma'ını kabul ederdi.

4- İcma'da yoksa sahabîlerin söz ve uygulamalarına bakardı. Sahabîlerin ittifak ettikleri görüşü tartışmasız benimser, ihtilafa düşmeleri halinde onlardan birisinin görüşünü tercih ederdi. Tâbiîlerin görüş ve fetvâlarına uymayı zorunlu görmez; "Onlar nasıl insan iseler biz de öylece insanız.", yani biz de onlar gibi ictehad yaparız, derdi¹¹.

5- Kıyas. Bu, hakkında hüküm bulunmayan bir meseleyi, araçarındaki ortak illet sebebiyle hakkında hüküm bulunan meseleye göre çözümlenektir. Ebu Hanife bu metodu çok kullanırdı.

6- İstihsan. Ebu hanife, kıyas bazan katı sonuç verirse, kolaylık esasına dayanan bu prensipe başvurur ve onu ustalıkla kullanırdı.

9 M.E. Zehra, İslamda Fıkhi Mezhepler Tarihi, Çev. Abdulkadir Şener, 2. bası, Eren Basımevi - Ayyıldız Matbaası, İst. 1978, s. 210.

10 Bu eser, Hasan Basri Çağatay ve Sabit Unal tarafından dilimize çevrilmiş ve her iki çeviri de Diyanet İşleri Başkanlığınca bastırılmıştır (1954, 1957).

11 Bak. Ebu Zehra, İslamda Fıkhi Mezhepler Tarihi, 2. bası, İstanbul 1978, s. 80.

7- Örf ve teâmül de Ebu Hanife'nin delilleri arasında yer alırdı. Ticarî hayatı iyi bilişi, hukukun kaynakları arasında bu esasa çok iyi değer vermesinde etkili olmuştur. Ancak O, örfü, sahih ve fâsid olmak üzere ikiye ayırır: Sahih örf, nass'lara aykırı olmayan örftür; fâsid ör de nass'lara aykırı olan örftür¹².

Ebu Hanife, kendi ictihad ve görüşlerine taassup derecesinde bağlılık göstermezdi. Arkadaş ve öğrencilerinin görüşlerine de çok saygı duyardı. O, "Bu bizim ulaşabildiğimiz en iyi görüştür; kim bundan daha iyisine ulaşırsa, bize değil, ona uysun". derdi¹³.

Ebu Hanife, fıkıh'a dair başlı başına bir eser telif etmemiştir. Ancak kendisine nisbet edilen birkaç risale bize kadar ulaşmıştır. Bunlar da **el-Fıkhu'l-Ekber**¹⁴, **el-Alim vel'Muteallim**, öğrencilerinden Yusuf b. Halid es-Smetî ile Osman el-Bettî'ye yazdığı risalelerden ibarettir.

Ebu Hanife'nin hukukî ictihadları, bize, Onun öğrencilerinin eserleri aracılığı ile ulaşmıştır.

b) Hanefî mezhebinin yayılışında asıl rolü, Ebu Hanife'nin öğrencileri oynamıştır. Burada onlardan özellikle Ebu Yusuf, Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybanî, Zufer b. el-Huzeyl (ö. 158/774) ve Hasan b. Ziyad c-Lul'lu'î (ö. 204/819)nin adlarını anmak yerinde olur. Ebu Hanife'nin görüşleri, genellikle, Ebu Yusuf ve Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybanî'nin eserleri aracılığıyla yayılmıştır. Hanefî literatüründe, imamlar arasındaki ihtilaflar anlatılırken bu iki imama "Sâhibeyn" (iki arkadaş, iki öğrenci), veya "İmameyn" (iki imam), Ebu Hanife ile Ebu Yusuf'a "Şeyhayn" (iki hoca) ve Ebu Hanife ile Muhammed b. el-Hasan'a "Tarafeyn" (bir yanda bulunan iki kişi) denilir¹⁵.

Ebu Yusuf'un adı, Yakub b. İbrahim el-Ansarî (ö. 182/798)' dir. Bağdad kadılığına tayin edilen Ebu Yusuf, Harun er-Reşid zamanında başkadı (kadî'l-kudat) olmuş ve Hanefî mezhebinin uygulama alanına konulmasını ve yayılmasını sağlamıştır. Ebu Yusuf'un tathîkî hukuk tecrübelerine derin Hadis bilgisini de eklersek, bu mezhebe olan katkı ve hizmetini daha iyi değerlendirmiş oluruz.

Ebu Yusufun bize ulaşan eserleri şunlardır:

12 Bak. Ebu Zehra, *age.*, s. 239 vd.

13 Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, İbn Hazm'in el-Fısal'ın kenarında, Mısır 1347-1348, c. II, s. 39.

14 Bu eser, Molla Ali el-Kari' tarafından şerhedilmiş ve basılmıştır (Mısır 1323.).

15 Muhammed el-Leknevî, *el-Fevaidu'l-Behiyye*, Mısır 1324, s. 248.

1- **Kitabu'l-Asâr.** Bu eseri Ebu Yusufun oğlu Yusuf babasından rivayet etmiştir. Fıkıhla ilgili hadisleri ihtivâ etmektedir.

2- **Kitabu'l-Harac.** Bu değerli eserinde Ebu Yusuf, İslam devletinin maliyesi ve vergi sistemini ele almaktadır.

3- **İhtilafu Ebi Hanife ve İbn Ebi Leylâ.** Ebu Hanife ile çağdaşı Kadı İbn Ebî Leylâ (ö. 148/765) arasındaki tartışmaları konu edinen bu eseri, İmam Şafîi el-Umm adlı kitabında¹⁶ nakletmiştir.

4- **er-Reddu alâ Siyeri'l- Evzâi.** İslam devletler hukukuyla ilgili olup İmam Evzâi'nin bu konudaki görüşlerinin tenkidini içeren bu eseri de İmam Şafîi rivayet etmiştir¹⁷.

İbnu'n-Nedim el-Fihrist'te, Ebu Yusuf'un **el-Câmi'** ve **el-Emâli** adlı çok hacimli eserlerinden de söz eder. Ayrıca Ebu Yusuf'un Fıkıh Usûlü'ne dair ilk eser telif eden bilgin olduğunu rivayet eder.

Hanefî mezhebinin tedvininde en büyük rolü oynayan İmam Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybanî (ö. 189/805) dir. İmam Muhammed, Irak fıkım öğrenmekle kalmamış, Medine'ye de gitmiş ve İmam Malik'ten hadis ve Hicaz fıkım da tahsil etmiştir. Kadılık görevlerinde de bulunan İmam Muhammed'in Hanefî ekolünün görüşlerini gelecek nesillere aktaran eserleri iki sınıfa ayrılır:

1) Kendisinden tevatürle ve güvenilir kişilerce rivayet edilen ve "Zâhir-i Rivâye" veya "Mesailu'l-Usûl" diye anılan eserleri. Bunlar:

- 1- el-Asl (el-Mebcut).
- 2- el-Cami'u'l-Kebîr.
- 3- el-Cami'u's-Sagîr.
- 4- es-Siyeru'l-Kebîr.
- 5- es-Siyeru's-Sagîr.
- 6- ez-Ziyadât.

el-Hakîm eş-Şehîd diye anılan Ebu'l-Fazl el-Mervezî (ö. 344/955), İmam Muhammed'in bu altı kitabını **el-Kâfi** adı altında birleştirerek şerhetmiştir. Büyük Türk hukukçusu Şemsu'l-Eimme Muhammed b. Ahmed es-Serahsî (ö. 483/1090) de el-Kâfi'yi şerhetmiş ve otuz cüz teşkil eden bu muazzam eserine **el-Mebcut** adını vermiştir. Pekçok yazma nushaları bulunan bu kaynak eser, Kahire'de 1324-1331. h. yıllarında basılmıştır.

16 Bak. el-Umm, Bulak-Mısır, 1325, c. VII, s. 87-150.

17 Bak. el-Umm, c. VII, s. 303-336.

2) Meşhur olmayan kişilerce rivayet edilen ve "Gayr-i Zâhir-i Rivâye" veya "Mesâilu'n-Nevâdir" diye bilinen eserleri. Bunlar da:

- 1- el-Keysaniyyât.
- 2- er-Rakkiyyât.
- 3- el-Haruniyyât.
- 4- el-Cürcaniyyât.
- 5- Ziyadâtu'z-Ziyadât.

Bunlardan başka İmam Muhammed'in el-Emali fi'l-Fıkh, el-Maharic fi'l-Hiyel, en-Nevâdir, el-Asâr, er-Reddu alâ Ehli'l-Medine ve mukayeseli İslam hukukuna dair yazmış olduğu el-Hucec (Hindistan-Lucknow'da basılmıştır) adlı eserleri de önemlidir¹⁸.

Burada Şeybani'nin, İmam Malik b. Enes'in el-Muvatta' adlı eserinin ilaveli ve tenkitli bir rivayetini (bu, nüsha 1909'da Kazan (Rusya)'da, 1306'da da Lucknow (Hindistan)'da basılmıştır) bize ulaştırmış olduğunu belirtmek yerinde olur.

c) Hanefi ekolünün daha sonraki dönemlerde yetişmiş olan ünlü temsilcileriyle bunlardan bazılarının önemli eserlerine de burada kısaca değinmekte yarar görmekteyiz.

Ebu Hanife'nin öğrencilerinden ilim ve feyiz alan Hilalu'r-Re'y (ö. 245/859), Kitabu'l-Hiyel ve Ahkâmu'l-Evkaf gibi eserlerin yazarı Ahmed b. Ömer el-Hassaf (ö. 245/859) ve Kitabu Şurut es-Sagir ve'l-Kebir müellifi Ebu Ca'fer et-Tahâvî (ö. 321/933) gibi hukukçulardan sonra, Ebu'l-Hasan el-Kerhî (ö. 340/951), Ebu'l-Leys Nasr es-Semerkandî (ö. 373/983), Ebu Abdullah el-Curcânî (ö. 398/1007), Te'sisu'n-Nazar yazarı Ebu Zeyd Abdullah ed-Debûsî (ö. 432/1040), el-Mebсут ve Usûlu'l-Fıkh yazarı Şemsu'l-Eimme es-Serahsî (ö. 483/1090), yine Usulu'l-Fıkh müellifi Ali b. Muhammed el-Pezdevî (ö. 482/1089), Bedâi'u's-Sanâi' müellifi Ebu Bekr el-Kâsânî (ö. 587/1191) ve nihayet el-Hidaye yazarı Burhanuddin Ali el-Mergînanî (ö. 593/1196) dikkatimizi çeken önemli Hanefi hukukçularıdır.

el-Mergînanî'nin el-Hidaye'sine Hanefi hukukçuları pek çok şerh yazmışlardır. Bu şerhler arasında Kemaluddin b. el-Hümmam es-Sivasî (ö. 861/1457) tarafından yazılan Fethu'l-Kadir adlı eseri burada zikretmekle yetiniyoruz.

¹⁸ İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, s. 287, 288; Subhî Mahmasanî, Felsefetu't-Teşri fi'l-İslam, s. 32-35; İmam Muhammed'in er-Reddu alâ Ehli'l-Medîne'si de el-Umm'de (c. VII, s. 277-303 içinde mezc edilerek) rivayet edilmiştir.

Sonraki hukukçular (müteahhirin), özellikle şu beş fıkıh kitabına çok itimat etmişlerdir:

- 1- Ebu'l-Huseyn el-Kudurî (ö. 428/1036), **el-Muhtasar**.
- 2- Burhanu's-Şerîa el-Mahbubî (ö. 673/1274), **el-Vikaye**.
- 3- Abdullah el-Mevsilî (ö. 683/1284), **el-Muhtar** ve bunun şerhi **el-İhtiyar**.
- 4- Muzafferuddin Ahmed b. es-Sâ'âtî (ö. 694/1294), **Mecma'u'l-Bahreyn**.

5- Hafızuddin en-Nesefî (ö. 710/1310), **Kenzu'd-Dakaik**. Bu eserin şerhleri arasında Osman ez-Zeyla'î (ö. 743/1342)'nin **Tebyînu'l-Hakaik**'i ile İbn Nuceym (ö. 970/1562)'in **el-Bahru'r-Raik** adlı eserleri oldukça önemlidir.

Hanefî hukukçuları arasında Muhammed Molla Husrev (ö. 885/1480)'in **Dureru'l-Hukkâm fi Şerhi Gurari'l-Ahkâm**'ı, İbrahim el-Halebî (ö. 956/1549)'nin **Multeka'l-Ebhur'u**, Muhammed Timurtaşî (ö. 1004/1595)'nin **Tenviru'l-Ebsar**'ı, el-Haskefi (ö. 1088/1677)'nin **Durru'l-Muhtar**'ı ve Muhammed Emin b. Âbidîn (ö. 1252/1836)'nin **Reddu'l-Muhtar ala'd-Durri'l-Muhtar Şerhi Tenviri'l-Ebsar**'ı elden ele dolaşan fıkıh kitaplarıdır.

Hanefî ekolüne göre yazılmış olan ve uygulamalı hukuk açısından çok büyük önem ifade eden ünlü fetvâ mecmualarından bazıları da şunlardır:

- 1- Abdurreşîd el-Velvalicî (ö. 540/1145), **el-Fetâvâ el-Velvaliciyye**.
- 2- Kadîhan Hasan b. Mansur (ö. 592/1195), **el-Fetâvâ el-Hâniyye**.
- 3- Zahiruddin Muhammed el-Buharî (ö. 619/1222), **el-Fetâvâ ez-Zahiriyye**.
- 4- İbrahim b. Ali et-Tarsusî (ö. 758/1356), **el-Fetâvâ et-Tarsûsiyye**.
- 5- Âlim b. Alâeddin (ö. takriben 800/1397), **el-Fetâvâ et-Tarhaniyye**.
- 6- Hafızuddin Muhemmed b. el-Beczaz (ö. 827/1423), **el-Fetâvâ el-Bezzâziyye**.
- 7- Hayruddin el-Munif el-Farukî (ö. 1081/1670), **el-Fetâvâ el-Hayriyye**.
- 8- Muhammed Efendi el-Ankaravî (ö. 1098/1668), **Fetâvây-i Ankaravî**.

9- Şeyh Nizam başkanlığında bir heyet, el-Fetâvâ el-Hindiyye. "el-Fetâvâ el-Âlemgiriyye" diye de anılan 6 ciltlik bu ünlü eser, Hindistan Türk-Moğol İmpatatorlarından Sultan Muhammed Evrengzib Bahadır Âlemgir (ö. 1118/1706)'in emriyle yazılmıştır.

10- Hamid Efendi b. Ali el-İmadî (ö. 1252/1836), el-Fetâvâ el-Hamidiyye.

11- Ali Efendi, Çatalcalı (ö. 1104/1692), el-Fetâvâ¹⁹.

d) Hanefî mezhebinin yayıldığı ülkelere gelince, bu mezhep, Abbasi Devletinin hâkim olduğu bütün yerlerde yayılmıştır. Ancak kimi ülkelerde tamamıyla halka mal olurken, kimi ülkelerde de sadece resmî mezhep olarak kalıyordu. İbadet konusunda halk üzerinde bir egemenlik kuramıyordu. Irak, Mâverâunnehr ve fethedilen Doğu İslam ülkelerinde hem resmî hem de müslüman halkça benimsenen mezhep, Hanefîlikti. Türkistan ve Mâverâunnehr'de Hanefî mezhebiyle Şafiî mezhebi arasında şiddetli rakabet ve mücadeleler olmuştur. Suriye'de de geniş bir yayılma sahası bulan Hanefî mezhebi, Mısır ve Kuzey Afrika'da pek yayılmamıştır. Daha sonra Mısır'a resmî mezhep olarak giren Hanefîlik, halk üzerinde fazla otorite kuramamış, Malikî ve Şafiî mezheplerine karşı etkinlik gösterememiştir. Özellikle Kavalalı Mehmed Ali Paşa Mısır'a hâkim olunca, Hanefî mezhebini resmî mezhep olarak kabul etmiş ise de, bugün Mısır'da Hanefîlerin sayısı oldukça azdır²⁰. Libya, Tunus ve Cezair gibi Kuzey Afrika ülkelerinde, Hanefî mezhebi, Malikî mezhebi karşısında çetin bir hâkimiyet mücadelesi vermiş, fakat üstünlük sağlayamamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu zamanında Hanefî mezhebi oldukça itibar kazanmış ve bu İmparatorluğun resmî mezhebi olarak muamele görmüştür. Horasan, Sicistan, Türkistan, Kafkasya, Azerbaycan, Kırım, Kazan, Çin, Afganistan, Hindistan ve Pakistan, Yemen ve Habeşistan müslümanlarının büyük çoğunluğu Hanefî mezhebine bağlıdır. Balkanlar gibi Türkler aracılığı ile fethedilip İslamlaştırılan ülkelerin müslümanları da, genellikle, Hanefî mezhebine mensupturlar. Kısaca, dünyadaki müslümanların, yaklaşık olarak, üçte ikisi Hanefî mezhebindedir.

2) Malikî Ekolü:

a) Hicaz veya Medine ekolü diye bilinen ve esas itibarıyla Hz. Ömer, Abdullah b. Ömer, Zeyd b. Sabit, Abdullah b. Abbas, Hz. Aişe

¹⁹ Burada anılan eser ve yazarlarının biyografileri için Bak. Katib Çelebi, Keşfu'z-Zunun ve Bağdath İsmail Paşa, Hediye'tü'l-Ârifin, ilgili maddeler.

²⁰ M.E. Zehra, İslamda Fıkıhî Mezhepler Tarihi, s. 251, 252.

gibi sahabilerle Saïd b. el-Museyyib, Urve b. ez-Zubeyr, Kasım b. Muhammed, Ebu Bekr b. Abdirrahman, Süleyman b. Yesar ve Harice b. Zeyd gibi tâbiilerin ictihad ve fetvâlarına dayanan Maliki mezhebinin ünlü temsilcisi, Malik b. Enes el-Asbahî'dir. Kısaca İmam Malik diye anılan bu büyük bilgin, Medîne'de 95/713 yılında doğmuş²¹ ve 179/795 senesinde orada vefat etmiştir.

Malik b. Enes, Medîne'nin bilgin, fakih, müctehid, muhaddis ve imamı idi. İmam Malik, fıkıh ilmini Rabîatu'r-Re'y diye tanınan Rabîa b. Ebî Abdirrahman (ö. 136/753)'dan; hadisi de İbn Ömer'in azatlısı Nafi' (ö. 119/737), İbn Şihab ez-Zuhrî (ö. 124/741), Ebu'z-Zinad (ö. 130/747) ve Yahya b. Saïd el-Ansarî (ö. 143/760) gibi tabii ve teba-i tâbiünden tahsil etmiştir.

Onüç yıl gibi uzun bir süre derslerine devam ettiği ve çeşitli İslamî ilimleri tahsilde kendisine asıl rehberlik eden hocası ise Abdurrahman b. Hüzmüz (ö. 117/735)'dur²².

Zamanla hadis ve fıkıhta büyük bir üne kavuşan İmam Malik cesur, imanlı ve çok dindar bir insandı. İmam Şafiî, onun ilim ve şahsiyetine hayrandı. Şafiî, dokuz yıla yakın bir süre İmam Malik'in ilminden feyiz almıştır.

İmam Malik, ictihadlarında özellikle:

1- Kur'an'a, 2- Sünnet'e, yani sahih olarak kabul ettiği hadislere, 3- İcma'a, 4- Sahabilerin fetvâlarına, 5- Medinelilerin icma' ve amelilerine, 6- Kıyas'a, 7- Masalih-i mursele'ye, yani hakkında herhangi bir nass bulunmayan kamu yararlarına dayanırdı²³.

İmam Malik'in en önemli eseri, el-Muvatta'dır. Bu eser, nevi kendisine özgü ilk fıkıh ve hadis kitaplarından biridir. O, bu eserinde Hicazlıların rivayet ettiği hadisleri, sahâbi ve tâbiilerin sözlerini, Medinedeki hukukî tatbikat ve teâmülleri toplamış; bunları fıkıh bölümlerine göre tertib etmiş ve kırk yıl kadar ona emek vermiştir. el-Muvatta'nın meşhur ve muteber rivâyetlerinden birisi, büyük Hanefî hukukçusu İmam Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybanî tarafından yapılan rivayettir. Malikilerce en çok tutulan öteki rivayet ise, Yahyâ b. Yahya el-Leysî (ö. 234/848)'nin yapmış olduğu rivayettir.

21 İmam Malik'in 93 veya 97 hicri yılında doğduğu da rivayet edilmektedir.

22 M. Ebu Zehra, İslamda Fıkıhî Mezhebler Tarihi, s. 257, 263; Hahmasani, Felsefetu't-Teşri'i'l-İslamî, s. 41.

23 M.Y. Musa, el-Fıkhü'l-İslamî, Kahire 1954, s. 146; İbu Ferhun, ed-Dîbâcu'l-Muzehheb, s. 16.

Adıgeçen Yahya el-Leysi tarafından rivayet edilen **el-Muvatta'** üzerinde Malikiler çok durmuşlardır. Burada Ebu'l-Velid el-Bâci (ö. takriben 480/1086)'nin el-Muntekâ adıyla 6 cilt halinde kaleme aldığı şerhi anmak gerekir. Ayrıca Zurkanî (ö. 1122/1310)'nin el-Muvatta' üzerine yazdığı 4 ciltlik şerh de çok önemlidir.

Bilindiği gibi Abdullah b. el-Mukaffa'm teklifi üzerine Abbâsî Halifesi el-Mansur, İmam Malik'ten hukukî ve kazâi farklılıkları ortadan kaldıracak kaynak bir eser hazırlamasını istemiştir. O da, el-Muvatta'ı bu maksatla yazmıştır. Daha sonraları Halife el-Mansur, Halife el-Mehdi ve Harun er-Reşid, el-Muvatta'ı bütün hâkimlerce başvurulması gereken bir düstur olarak ilan etmek istemişlerse de, İmam Malik buna razı olmamış; hukukla ilgili hadis ve tatbikatın bu kitaptakilerden ibaret olmadığını, Hz. Peygamber'in sahabilerinin öteki İslam ülkelerine de dağıldıklarını ileri sürerek, ictihad alanını daraltmaktan, hâkim ve bilginleri kendi kitabıyla sınırlamaktan kaçınmıştır²⁴.

b) Bu mezhebin yayılmasında İmam Malik'in öğrencilerinin çabaları büyük rol oynamıştır. İslam dünyasından, özellikle Mısır ve Tunus gibi Kuzey Afrika ülkelerinden gelip İmam Malik'ten ders ve feyiz alanlar, onun görüş ve ictihadlarını memleketlerinde yaymayı başarmışlardır. Ünlü Hanefî hukukçusu İmam Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybanî ve Şafii mezhebinin kurucusu İmam Muhammed b. İdris eş-Şafii de İmam Malik'ten ders alan seçkin öğrenciler arasında yer alırlar.

İmam Malik'in görüşlerini, öğrencisi Abdurrahman b. el-Kasım (ö. 191/806)'dan da yararlanan Esed b. el-Furat (ö. 231/828), **el-Esediyye** adı altında biraraya toplamış; daha sonra bu eseri, Sahnun diye anılan Abdusselam et-Tenûhî (ö. 240/854), genişleterek, **el-Mudevvenetu'l-Kübrâ** adıyla 16 cüz halinde tertip etmiş ve yaymıştır.

İmam Malik'in Mısır'da yerleşen ünlü öğrencilerinden Abdurrahman b. el-Kasım (ö. 191/806), Abdullah b. Vehb (ö. 197/812), Eşheb b. Abdilaziz (ö. 204/819), Abdullah b. Abdilhakem (ö. 214/829), Asbağ b. el-Ferec el-Emevî (ö. 225/839) ve Muhammed b. Abdilah b. Abdilhakem (ö. 268/881)'in burada adlarını anmadan geçemiyecöğiz.

Malikî bilginlerinden **el-Muvatta'** şârihi Ebu'l-Velid el-Bâci, **el-Mukaddemât ve'l-Mumehhedet** müellifi İbn Ruşd el-Kebîr (ö. 520/1126) ve **Bidayetu'l-Muctehid ve Nihayetu'l-Muktasid** yazarı ünlü filozof İbn

²⁴ M.Y. Musa, age., s. 145; Mahmasani, Felsefetu't-Teşri'i'l-İslamî, s. 67, 68; İbn Abdilberr, el-İntikâ', s. 41.

Ruşd el-Hafid (ö. 595 /1198), **el-Kvaaninu'l-Fıkhiyye fi Telhisi Mezhebi'l-Malikiyye** müellifi Ebul'-Kasım b. Cizzî (İbn Cuzey, ö. 741 /1340), ünlü **el-Muhtasar**'ın yazarı Seyyidi Halil (ö. 767 /1365), Ebu Abdillah Muhammed el-Haraşî (el-Hırşî, ö. 1101 /1690) ve Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Adevî (ö. 1189 /1775) de otorite olarak kabul edilirler²⁵.

c) Malikî mezhebi Medîne'de doğdu. Önce Hicaz'da yayıldı. Sonra bütün Kuzey Afrika'da, özellikle Mağrib ve Endülüs'te egemen oldu. Bunun sebebini İbn Haldun şöyle açıklar:

"Bu ülkelerin fakihleri genellikle Hicaz'a kadar giderlerdi. O devirde Medîne ilim merkeziydi... Irak onlar için sapa idi. Dolayısıyla onlar, Medîneli bilginlerden ilim tahsil etmekle yetiniyorlardı. Ayrıca Mağrib ve Endülüs'e genel olarak bedevî hayatı hâkimdi. Iraklılar gibi onlar medenî değillerdi. Bedevîlikleri nedeniyle onlar, Hicazlılara daha fazla meylediyorlardı"²⁶

Malikî mezhebi, bugün de Fas, Cezayir, Tunus, Libya, Mısır ve Sudan gibi Afrika memleketleriyle Bahreyn ve Kuveyt gibi birtakım İslam ülkelerinde hâkim durumdadır. Hicaz gibi önceki İslam ülkelerinde de bu mezhebe bağlı olan müslümanların sayıları çoktur²⁷.

3) Şafii Ekolü:

a) Bu ekolün kurucusu, daha önce de belirttiğimiz gibi, İmam Muhammed b. İdris eş-Şafii'dir. 150 /767 yılında Gazze'de doğmuş ve 204 /819 senesinde Mısır'da vefat etmiştir. Soyca Kureyşlidir. Oldukça hareketli bir hayat geçiren Şafii, genç yaşında Hicaz'a gelip ilk öğrenimini Mekke'de yaptıktan sonra Medineye gitmiş ve Lu şehrin büyük bilgini İmam Malik b. Enes'ten dokuz yıla yakın bir süre ilim tahsil etmiştir. İmam Malik'in vefatından sonra Yemen'de bir süre görev yapmış, çölde Huzeyl kabilesinin yanında kalarak Arapçasını geliştirmiş, Irak'a gelince İmam Ebu Hanife'nin öğrencisi İmam Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybanî'nin iltifatına mazhar olmuş ve onun himayesinde uzun süre Bağdad'da kalmış, bu imamın ilim ve feyizinden istifade etmiş ve ömrünün sor yıllarını Mısır'da geçirmiştir²⁸.

"Fıkıh öğrenmek isteyenler Ebu Hanife'ye muhtaçtır"²⁹. diyen İmam Şafii, önceleri İmam Malik ve Hadisçilerin yolundan gittiği hal-

25 Subhi Mahmasani, age., s. 42, 43; M.Y. Musa, el-Fıkhu'l-İslami, s. 147 vd.

26 İbn Haldun, Mukaddime, s. 392.

27 S. Mahmasani, age., s. 43; M.E. Zehra, İslamda Fıkhi Mezhepler Tarihi, s. 304.

28 Bak. Fahrud-din er-Razi, Menakibu'l-İmam eş-Şafii, Mısır, 1279.

29 İbn Abdilberr, el-Intikâ', s. 136.

ce, sonraları bilgi ve tecrübesi artınca kendisine özgü bir hukuk ekolü geliştirmiştir. İmam Şafii'nin mezhebi eski ve yeni olmak üzere ikiye ayrılır. Iraktaki görüş ve icihadları onun eski mezhebini oluşturur. Mısır'a gelince eserlerini gözden geçirmiş, önceki icihadlarının bir kısmını değiştirmiş ve eserlerini öğrencilerine yeniden yazdırmış (imlâ etmiş)tir ki bunlar da, Şafii'nin yeni mezhebini meydana getirir³⁰.

Edebiyat ve şiirde hayli ilerlemiş olan İmam Şafii, Kur'an-ı Kerim, Fıkıh, Hadis ve Kelam ilimlerinde çok güçlü idi. Burada hemen ilave edelim ki Şafii, irade ve kader gibi kelâmî konular üzerindeki tartışmalardan ve kelâmcılardan hoşlanmazdı. Çok keskin bir zekâyâ, sağlam bir muhakeme ve anlatım gücüne sahip olan İmam Şafii, Maliki ve Hanefi ekolleri, diğer bir deyişle Hadisçilerle Re'y taraftarları arasında orta bir yolu benimsemiş, İslam hukukunda hem hadislere hem de akıl ve düşünceye önem vermiştir.

İmam Şafii'nin icihad yaparken dayandığı delilleri şöylece özetleyebiliriz:

- 1- Kitab (Kur'an-ı Kerim) ve Sünnet.
- 2- İcma'.
- 3- Sahabilerin ittifak halindeki sözleri.
- 4- Sahabilerin ihtilaf halindeki sözleri.
- 5- Kıyas³¹.

İmam Şafii, Hanefilerin "İstihsan" ve Malikilerin "İstislah" prensiplerini reddetmiştir. Ayrıca burada, Şafii'nin Kitab ve Sünneti aynı derecede ve birinci kaynak olarak kabul etmiş olmasına dikkati çekmek isteriz. Yani İmam Şafii, hüküm istinbat ederken İslam hukukunun asıl kaynakları olarak Kitab ve Sünneti kabul etmekte ve öteki kaynakları bunlara dayandırmaktadır. O, Kur'an'ın bir açıklaması ve esas itibariyle vahye dahil olarak kabul ettiği sahih (sâbit) sünneti, hukukî hükümlerin kaynağı olma bakımından Kitab'la aynı mertebede görmektedir. Haber-i âhâd bile olsa, kendi tabiriyle, "Sâbit" olan sünnet'e aslâ muhalefet edilmemelidir. Şafii, "Sahih bir hadis bulunursa işte benim mezhebim odur." der ve şayet Sünnet'e aykırı görüşleriyle karşılaşılırsa onlara uyulmamasını söylerdi³².

b) İmam Şafii'nin eserleri iki kısma ayrılır:

30 Mahmasani, age. s. 44.

31 Şafii, el-Umm, c. VII, s. 246.

32 M.E. Zehra, İslamda Fikhi Mezhepler Tarihi, s. 81, 336, 339.

1- Bağdad'da iken yazdığı veya öğrencilerine yazdırdığı eserler. Bunlar, Fıkıh usûlüne dair olan **er-Risale** ve Furû'a dair olan **el-Mehsut** (veya el-Hucce) adlı kitaplarıdır. Bu kitapları Ebu Ali el-Hasan ez-Za'ferânî (ö. 260/873) rivayet etmiştir. Bu kitaplar, İmam Şafii'nin eski mezhebini oluşturlar³³.

2- 199/200 h. yılında Mısır'da **el-Mehsut** adlı eserini yeniden gözden geçirmiş ve bazı kısımlarını değiştirerek **el-Umm** adı altında öğrencilerine yazdırmıştır. Ayrıca Şafii, **er-Riale'sini** de Mısır'da yeniden gözden geçirmiştir. Şafii'nin yeni mezhebini yansıtan bu eserlerini Mısır'da Rabî' b. Süleyman el-Muradî el-Müezzîn (ö. 270/884) rivayet etmiş ve yaymıştır.³⁴

İmam Şafii'nin **er-Risale'si** kendi türünde, yani fıkıh usulü konusunda bize kadar ulaşan en eski eserdir. Henüz Türkçeye çevirilmemiş olan bu ölmez eser, İngilizce ve Urducaya çevirilmiştir³⁵.

el-Umm ise ibâdât, muâmelât, münâkebât ve ukûbât (ceza hukuku) gibi fıkıh konularını ele almaktadır. Bu eserin yedinci cildinde de **Hilafu Ali ve İbn Mes'ud**, **Hilafu Malik**, **İbtalu'l-İstihsan** gibi bölümlerin yanında icma' ve kıyas üzerinde durulmuş, hadisleri tanımayanlarla haber-i âhâd'ı reddedenlerin görüşlerini eleştiren bölümlere yer verilmiştir. Bu ciltte ayrıca İmam Şafii, Ebu Yusuf'un **İhtilafu Ebi Hanife** ve **İbn Ebi Leylâ** ve **er-Reddu alâ Siyeri'l-Evzâi** adlı eserleriyle İmam Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybani'nin **er-Reddu alâ Ehli'l-Medine** adlı eserini rivayet etmiştir.

c) İmam Şafii'nin öğrencilerine gelince, bunları üç sınıfa ayırmak mümkün olup ünlüleri şunlardır:

1- Mektepe'deki öğrencileri: Ebu Bekr el-Humeydi (ö. 219/834), Ebu İshak İbrahim b. Muhammed (ö. 237/851), Ebu Bekr Muhammed b. İdris (ölümü belli değil), Ebu'l-Velid Musa b. Ebi'l-Cârûd (ölümü belli değil).

2- Bağdad'daki öğrencileri: Ebu'l-Hasan es-Sabbah ez-Za'ferânî (ö. 260/873), Ebu Ali Huseyn b. Ali el-Kerabisi (ö. 256/869), Ebu Sevr el-Kelbi (ö. 240/854), Ebu Abdirrahman Ahmed b. Muhammed b. Yahya el-Eş'ari (ölümü belli değil), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve İshak t. Rahûye (ö. 238/852).

33 M.E. Zehra, age. s. 353.

34 M.E. Zehra, age. s. 354; el-İmam eş-Şafii, s. 154, 155. el-Umm 7 cilt halinde basılmıştır (Kahire 1321-1325). er-Risale de A.M. Şakir tarafından tahkikli olarak yeniden basılmıştır (Kahire 1940).

35 er-Risale'nin İngilizce çevirisi için yazdığımız tanıtma yazısına Bak. A.Ü. İlahiyat Fak. Der., c. XVIII, s. 275-292.

3- Mısır'daki öğrencileri: Harmle b. Yahya (ö. 243/857), Ebu Yakub Yusuf b. Yahya el-Buvaytî (ö. 231/845). el-Buvaytî, İmam Şafiînin görüşlerini **el-Muhtasar** adı altında toplamıştır. Ebu İbrahim İsmail b. Yahya el-Muzenî (ö. 264/877) de Şafiî'den iştitiği görüş ve rivayetleri **el-Muhtasar** adlı eserinde derlemiştir. Bu eser, **el-Umm**'un kenarında basılmıştır³⁶. Rabî' b. Süleyman el-Cizzî (ö. 257/870) de Şafiînin yakın öğrencilerindendir. Rabî' b. Süleyman el-Muradî el-Müezzin (ö. 240/884), Eski Mısır (Fustat)'daki Amr b. el-Âs Camiinde müezzin idi. Bu zat, Şafiî'nin Mısır'daki en yakın öğrencisi olup onun yeni mezhebini dikkatle rivayet etmiştir.

e) Şafiî mezhebinin yayıldığı yerler ise, Mısır, Suriye, İran, Maveraunnehr, Kafkasya, Azerbaycan, Hindistan, Filipin, Seylan, Malaya ve Endonezya adaları gibi İslam ülkeleridir. Yurdumuzun Doğu bölgesinde de Şafiî mezhebine bağlı olanlar çöktür.

Bu mezhep, özellikle Mısır'da yayılmıştır; çünkü İmam Şafiî, hayatının son ve en verimli kısmını burada geçirmiştir. Şafiî mezhebi, Irak'ta da yayılmıştır. Zira Şafiî, görüşlerini yaymaya önce burada başlamıştır. Irak yoluyla Horasan ve Maveraunnehr'de de yayılma imkânına kavuşan Şafiî mezhebi, fetvâ ve öğrenimi buralarda Hanefî mezhebiyle paylaşmıştır. Bununla birlikte bu memleketlerde Hanefî mezhebi hâkimdir.

Mısır'da iktidar Eyyubilerin eline geçince, bu ülkede Şafiî mezhebi daha da güçlenmiş, hem devlet hem de halk üzerinde büyük bir otoriteye sahip olmuştur. Şafiî mezhebinin bu durumu, Kölemenler devrinde Sultan Zahir Baybars'a kadar sürüp gitmiştir. Bu Sultan, kadıların dört mezhebe göre tayin edilmesi fikrini ortaya atmıştır. Bunun üzerine her mezhebin kendi kadısı, mensuplarının davalarına bakmış ise de, Şafiî mezhebi daha etkili olmuştur. Şafiî mezhebinden sonra sırasıyla Maliki, Hanbeli ve Hanefî mezhepleri geliyordu. Ancak Osmanlılar Mısır'ı fethedince Hanefî mezhebini birinci sıraya almışlardır. Kavalalı Mehmed Ali Paşa Mısır'a hâkim olunca, Hanefî mezhebinin dışındaki mezheplerle resmîyette amel edilmesini yasaklamış ise de, Maliki ve Şafiî mezhepleri halk üzerindeki otoritelerini korumuşlardır³⁷.

Şamlılar, 302/914 yılında ölen Ebu Zur'a ed-Dimaşkı eş-Şafiî diye bilinen Muhammed b. Osman Şam kadılığına tayin edilinceye kadar,

36 Şafiî'nin İhtilafu'l-Hadis adlı eseri de el-Umm'un bu baskısının VII. cildinin kenarında tabedilmiştir.

37 M.E. Zehra, age., s. 358, 359.

Evezâî mezhebine bağlı idiler. Ancak Şafîî mezhebi burada da yavaş yavaş halk üzerinde etkili olmaya başlamıştı. Mağrib ve Endülüs'te Şafîî mezhebinin önemli bir yer işgal etmediği söylenebilir. Bu mezhep, Yemen taraflarında Zeydî ve kısmen İran'da Caferî mezhebiyle üstünlük mücadelesi yapmaktadır³⁸.

4) Hanbelî Mezhebi:

a) Bu ekolün temsilcisi, Bağdad'da 164/780 yılında doğup 241/855 senesinde ölen İmam Ahmed b. Hanbel eş-Şeybanî'dir. Biyografik kaynakların ve özellikle İbnu'l-Cevzî'nin **Menakıbu'l-İmam Ahmed b. Hanbel** (Mısır 1349) adlı eserinde verdiği bilgilere göre, ilim ve hadis öğrenmek için pek çok seyahatte bulunan Ahmed b. Hanbel Şam, Hicaz, Yemen, Basra, Kufe ve Bağdad gibi o çağın ilim merkezlerinde öğrenim yapmış ve öğrendiği hadisleri **el-Musned** adı altında bir mecmuada toplamıştır. Bu eserde yer alan hadislerin sayısı kırk bini geçer.

Ahmed b. Hanbel, re'y ile icihad'dan ziyade Kitap ve Sünne'te göre fetvâ vermekle ün yapmıştır. Öyle ki onun fakih değil, sadece hadisçi olduğunu söyleyenter bile vardır. İbnu'n-Nedim, Ahmed b. Hanbel'i Buharî ve Muslim gibi hadisçiler arasında zikretmiştir³⁹. İbn Abdülberri de **el-İntikâ'fi Fadaili Eimmeti'l-Fukahâ'sında** ona yer vermiştir. Taberî'nin **İhtilafu'l-Fukahâ'sıyla** İbn Kuteybe'nin **Kitabu'l-Ma'ârif**'inde Ahmed b. Hanbel'e, hadisçi olması nedeniyle, yer verilmediğini görmekteyiz.

Bütün bunlara rağmen, Ahmed b. Hanbel'in, hadis yönü üstün olmakla birlikte, fakih oluşu da bir gerçektir. Nitekim İmam Şafîî'nin en büyük öğrencilerinden biri sayılan Ahmed b. Hanbel, kendi adına nisbet edilen bir fıkıh ekolünün imamı olup icihadlarında sırasıyla şu delillere dayanırdı:

1- Kitap, 2- Sünnet, 3- İcma', 4- Sahabîlerin ihtilaf halinde olmayan fetvâları, 5- Sahabîlerin ihtilaf halindeki görüşleri, 6- Mürsel ve zaif hadisler, 7- Kıyas⁴⁰.

Sahabîlerin görüşlerinden sonra tabîilerin fetvâlarını da delil olarak kabul eden Ahmed b. Hanbel, icmâ' konusunda çok ihtiyatlı davranırdı. O, "Bir kimse bu konuda icmâ' vardır, diyeceğine, bu konuda ihtilaf ol-

38 M.E. Zehra, age., s. 359, 360.

39 İbnu'n-Nedim, el-Fihrist, s. 314, 320; İbnu'l-İmad, Şezerâtu'z-Zehab, c. II, s. 190.

40 İbn Kayyim el-Cevziyye, İlamu'l-Muvakkîn, Delhi tabı, c. I, s. 10, 11, 26; M.E. Zehra, age., s. 416-421.

duğunu bilmiyorum, desin, daha iyidir.” derdi⁴¹. Ahmed b. Hanbel, kıyas’ı da yetersiz görür ve ona ancak zarûret hasıl olunca başvurulabileceğini söylerdi. Daha sonra Hanbelîler istislah, istishab, istihsan ve zerâyi’ gibi hüküm çıkarma metodlarını da, kendi anlayışları çerçevesinde, delil olarak kullanmışlardır⁴².

Ahmed b. Hanbel’in eserlerine gelince, biraz önce işaret ettiğimiz gibi, bunların başında **el-Musned**’i gelir. Bu muazzam hadis koleksiyonunu Ahmed b. Hanbel’in oğlu Abdullah (ö. 290 /902) rivayet etmiştir. Ahmed b. Hanbel, topladığı hadisleri yazar ve onları zaman zaman ayıklardı. Kendi çocuklarına ve diğer öğrencilerine bunları dikkatle okuturdu. Ancak onun bütün titizliğine rağmen **el-Musned**’de mevzu (uydurma) hadislerin bulunduğu da ileri sürülmüştür. Gerçi Ahmed b. Hanbel zayıf hadisleri kabul ederdi; ancak uydurma hadisleri kendisinin bilerek kitabına aldığını söylemek doğru değildir. Belki bazı mevzû hadisler daha sonra başkaları tarafından **el-Musned**’e sokulmuştur. İbn Teymiyye **Minhâcu’s-Sunne** adlı eserinde bu hususta şöyle der: “Ahmed b. Hanbel’in **el-Musned**’ine Ebu Bekr el-Katî’î (ö. 368 /978) bir çok mevzû hadis sokmuştur. Bilmeyenler de, bunları **el-Musned**’de Ahmed b. Hanbel’in rivayet ettiğini anmışlardır. Bu çok çirkin bir yanlışır”⁴³.

Ahmed b. Hanbel’in bundan başka bir çok eserleri vardır. Bu arada **Fadâilu’s-Sahabe** ve **Kitabu’l-İlel** ve **Ma’rifetu’r-Ricâl** adlı eserleri, hadis usûlü açısından çok önemlidir⁴⁴.

b) Ahmed b. Hanbel’in fikhını rivayet eden öğrencilerinin başında kendi oğlu Salih (ö. 266 /879) gelir. Salih, kadılık görevine atandığı için babasının fikhî görüşlerini yalnız nakletmekle kalmamış, aynı zamanda onları uygulama alanına da koymuştur.

Hanbelî fikhının öteki önemli râvî ve temsilcileri de şunlardır:

Kitabu’l-Sunen yazarı Ebu Bekr el-Esrem Ahmed b. Hanî’ (ö. 261 /874), Abdülmelik b. Abdilhamid b. Mihran el-Meymunî (ö. 274 /887), Ebu Bekr Ahmed b. Muhammed el-Mervezî (ö. 275 /888), Harb b. İsmail el-Hanzalî (ö. 280 /893), İbrahim b. İshak el-Harbî (ö. 285 /898),

41 İbn Kayyim el-Cevziyye, age., c. I, s. 288.

42 M.E. Zehra, age., s. 422-427.

43 M. Ebu Zehra, el-İmam Ahmed b. Hanbel, s. 166. el-Musned ilk defa altı cilt halinde basılmıştır (Mısır-Bulak 1313).

44 Bak. İbnü’l-Cevzî, Menakıbu’l-İmam Ahmed b. Hanbel, s. 191; M.E. Zehra, İslamda Fikhi Mezhebler Tarihi, s. 416. **Kitabu’l-İlel**’in I. cildi, İsmail Cerrahoğlu ve Talat Koçyiğit tarafından yayımlanmıştır (A.Ü. İlahiyat Fak. Yayınları, No. 49, Doğuş Matbaası, Ankara 1963).

Ebu Bekr el-Hallal (ö. 311/923), ünlü **el-Muhtasar**'ın müellifi Ebu'l-Kasım Ömer b. el-Huseyn el-Hirakî (ö. 334/945), Abdulaziz b. Ca'fer (ö. 363/973), Kadı Ebu Ya'lâ (ö. 458/1065), **el-Mugni** yazarı Muvaffakuddin b. Kudame (ö. 620/1223), **eş-Şerhu'l-Kebir** müellifi Şemsuddin b. Kudame el-Makdisî (ö. 682/1283), Takiyyüddin Ahmed b. Teymiyye (ö. 728/1328) ve **İlamu'l-Muvakkîn** adlı eserin yazarı İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350).

c) Hanbelî ekolünün yayıldığı alanlar, önceki üç Sünnî ekole oranla oldukça sınırlı ve azdır. Hanbelî ekolü, önce Bağdad'da, sonra hicrî dördüncü yüzyılda Irak'ın dışına taşarak Suriye ve Hicaz gibi ülkelerde, hicrî altıncı yüzyılda da Mısır'da yayılma imkânı bulmuştur.

Bu ekolü, İbn Teymiyye ve öğrencisi İbn Kayyim el-Cevziyye gibi bilginler daha çok yayılma imkânına kavuşmuşlardır. Nihayet hicrî onikinci (miladî onsekizinci) yüzyılda Arabistan'ın Necid bölgesinde Muhammed Abdulvahhab (ö. 1201/1787) tarafından başlatılan ve "Vahhabilik hareketi" diye anılan akım sayesinde Hanbelî mezhebi güçlenmiş ve Suudilerin yardımıyla siyasî bir desteğe kavuşmuştur. Bugün İbn Teymiyye'yi ikinci imam olarak kabul eden Suudî Arabistan'da Hanbelîlik devletin resmî mezhebi sayılmaktadır. Filistin, Şam, Irak gibi Arabistan Yarımadasının bir çok bölgelerinde Hanbelîler vardır⁴⁵.

C- YAŞAMAYAN SÜNNİ HUKUK EKOLLERİ

Sünnî İslam hukuk ekollerinin çoğu günümüze kadar taraftarlarını koruyamamış ve zamanla ortadan kalkmıştır. Bunlardan önemli ekollerin temsilcileri şunlardır:

Abdullah b. Şubrame (ö. 144/761).

Kufe kadısı Muhammed b. Abdirrahman b. Ebî Leylâ (ö. 148/765).

Ebu Amr Abdurrahman b. Amr el-Evzâî (ö. 157/774).

Sufyan es-Sevrî (ö. 161/778).

Leys b. Sa'd (ö. 175/791).

Kadı Şureyk b. Abdillâh en-Nahâî (ö. 177/793).

Sufyan b. Uyeyne (ö. 198/813).

İshak b. Rahûye (ö. 238/852).

Ebu Sevr İbrahim b. Halid (ö. 246/860).

45 M. Mahmasani, age, s. 52.

Davud b. Ali el-İsfahânî (ö. 270/883).

Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir et-Taberî (ö. 310/922).

Burada biz, yaşamayan bu Sünnî İslam hukuk ekollerinden sadece haklarında az-çok bilgi sahibi olduğumuz veya eserleri kısmen günümüze kadar gelen şu ekoller üzerinde biraz durmak istiyoruz:

1) *Evezâî Ekolü*:

Bu ekolün imamı Ebu Amr Abdurrahman b. Amr el-Evezâî, bazı rivayetlere göre Suriye'nin Ba'lebek şehrinde, Zehebî'ye göre ise Şam'da 88/707 yılında doğmuş; 157/774 yılında Beyrut'ta vefat etmiştir. Evezâî, çağının seçkin bilginlerinden olup Suriyelilerin imamı idi. O, re'y ve kıyas'tan hoşlanmazdı; hadis üzerine Kur'an'dan başka hiçbir şeyi tercih veya takdim etmezdi. Daima Sünnete uyulmasını ve cemaatten ayrılmamayı tevsîye ederdi. "Sana Hz. Peygamber'in bir hadisi ulaşırsa ona sarıl, başkasına kulak asma; çünkü Hz. Peygamber'in sözü vahiy eseridir." derdi⁴⁶.

Evezâî'nin eserleri bize kadar ulaşmış değildir. Ancak İmam Şafîî, el-Umm'de Ebu Yusuf'un **er-Reddu alâ Siyeri'l-Evezâî** adlı eserini rivayet ederken Evezâî'nin devletler hukukuna ait görüşlerini de vermiştir. Evezâî'nin tefsir, hadis, fıkıh ve hilaf kitaplarında dağınık olarak bulunan hukukî görüş ve ictehadlarını Dr. Abdullah Muhammed el-Cuburi biraraya toplamış ve **Fıkhü'l-İmam el-Evâzî** adıyla diğer mezheplerle karşılaştırmalı olarak iki cilt halinde yayımlamıştır⁴⁷.

Evezâî mezhebi, Suriye'de, yani Şam ve Beyrut'ta hâkimdi. Emevîlerin kalıntıları Endülüs'e hâkim olunca, Evezâî mezhebi de bu ülkede yayılmış ve üstünlük kazanmıştır. Ancak hicri üçüncü yüzyılda bu mezhebin yerini Suriye'de Şafîî mezhebi, Endülüs'te de Malikî mezhebi almıştır⁴⁸.

2) *Sevrî Ekolü*

Ebu Abdillâh Sufyan b. Saîd es-Sevrî, Kufeli olup 161/778 yılında vefat etmiştir. Mutlak müctehidlerden olan es-Sevrî hadis, fıkıh ve öteki ilimleri çok iyi bilirdi. İbn Hallikân, "Hz. Ömer, çağında insanların başıydı. Ondan sonra Abdullah b. Abbas (ö. 68/687)'in, ondan sonra Ebu Amr e. Şa'bî (ö. 104/722)'nin, ondan sonra da Sufyan es-Sevrî'nin

46 Zehebî, Tezkiratu'l-Huffaz, c. I, s. 17, 169.

47 1977'de Bağdad'da basılmış olan bu eseri tanıtmaya yazımız için Bak. A.Ü.İ. Fak. Der. c. XXIV, s. 355-357.

48 M.Y. Musa, el-Fıkhü'l-İslamî, s. 170, 171.

geldiği söylenir". demiştir⁴⁹. Re'ye karşı olduğu için Ebu Hanife ile arası pek iyi değildi. Abbasî halifesi el-Mehdi tarafından Kufe kadılığına atanmışsa da bu görevi kabul etmemiştir. Çok takvâ sahibi olduğu için Abdullah b. Mubarek onu pek severdi. Mezhebi, hicri beşinci yüzyılın sonlarına kadar Horasan taraflarında yaşamıştır⁵⁰.

3) *Leys Ekolü*:

a) Bu ekolün temsilcisi, Ebu'l-Haris el-Leys b. Sa'd el-Fehmî (ö. 175/791)'dir. Medîne'de kendisini yetiştirdikten sonra Mısır'a gelip yerleşmiş ve Mısırlıların fakihî olmuştur. İmam Malik, daima Leys'i övgü ve saygı ile anardı. Oldukça zengin olan Leys b. Sa'd, Ebu Hanife gibi, arkadaş ve yakınlarına cömertçe yardımlarda bulunurdu⁵¹.

Leys, Medine'de iken İmam Malik'le ilmi tartışmalara girerdi. Mısır'a geldikten sonra da Leys b. Sa'd, İmam Malik'e imî tartışmaları ihtiva eden mektuplar göndermiş ve İmam Malik de kendisine cevaplar vermiştir. Bu yazışmalardan bize kadar ulaşan belgelerde bir kısım fikhî konular tartışılmakta ve Leys b. Sa'd'ın, İmam Malik'i Medinelilerin amelini delil olarak kabul ettiği için eleştirdiği görülmektedir⁵².

Leys b. Sa'd ile İmam Malik arasında bir karşılaştırma yapmak gerekirse, Leys'in daha güçlü olduğu görülür. İbn Hallikân'ın naklettiğine göre İmam Şafîî, "Leys, İmam Malik'ten daha fakih idi; ancak öğrencileri onun mezhebini yaymayı başaramamışlardır." demiştir⁵³. İşte bu yüzden Mısır'ın ünlü hukukçusu Leys b. Sa'd'ın geliştirdiği ekol, zamanla sönüp gitmiştir.

4) *Zâhiri Ekolü*:

Bize göre Sünnî mezhepler arasında sayılması gereken Zahirî ekolünün kurucusu Ebu Süleyman Davud b. Ali b. Halef el-İsfahanî ez-Zahirî (ö. 270/883)'dir. Bağdad'da İmam Şafîî'nin öğrencilerinden ilim tahsil eden Davud ez-Zahirî, daha sonra Şafîî mezhebinden ayrılmış, sırf Kur'an ve Sünnet'in *zahiri* (dış) manalarına, yani lafızlarına dayanmak gerektiğine inanmıştır. Davud, *icmâ'* da; ancak sahabilerin ve bütün ümmetin *icmâ'* ise kabul eder. Kıyas, istihsan ve re'y ile ictehadı reddeder. Hakkında nass bulunmayan konularda, "Yer yüzündekilerin

49 Vefeyatu'l-A'yan, c. II, s. 127.

50 Osman Keskiöglü, Fıkıh Tarihi ve İslam Hukuku, s. 137.

51 Hatib el-Bağdadi, Tarihu Bağdad, c. XII, s. 3 vd.

52 Bu yazışmaların mahiyeti ve Türkçe çevirisi için Bak. A. Şener, A.Ü.I. Fak. Der. c. XVI (1970), s. 131-154.

53 Vefeyatu'l-A'yan, c. III, s. 280.

hepsini sizin için yaratan O'dur"⁵⁴. âyetine dayanarak istishab kuralına göre hüküm verir⁵⁵.

İmam Şafii'ye büyük bir hayranlık duyan ve önceleri kendisi de Şafii mezhebini benimseyen Davud ez-Zahiri'ye, "İmam Şafii kıyası kabul eder; sen niçin kabul etmiyorsun?" diye sorulduğu zaman; "Şafii'nin istihsanı ibtal için ileri sürdüğü delilleri inceledim; gördüm ki bunlar, kıyası da ibtal etmektedir." demiştir⁵⁶. Davud ez-Zahiri, kıyası reddetiktikten sonra, hakkında hüküm bulunmayan konularda "delil" adını verdiği bir prensipe başvurmak zorunda kalmıştır. Oysa bu "delil", mahiyet itibarıyla bir çeşit kıyas'tır⁵⁷.

b) Zahirî mezhebinin yayılışında Davud ez-Zahiri'nin tamamıyla hadistere dayanan eserleri ve bu eserlerdeki görüşlerin yayılması için öğrencileri tarafından gösterilen çabalar çok etkili olmuştur. Burada özellikle Davud ez-Zahiri'nin oğlu Muhammed (ö. 297/909) ile ünlü taraftarı Abdullah b. Ahmed b. el-Mugallis (ö. 324/936) anılmaya değer⁵⁸.

Zahirî mezhebinin ikinci imamı Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Hazm (ö. 456/1064)'dir. Kısaca İbn Hazm el-Endelüsi diye tanınan bu bilgin, Zahirî mezhebinin, Kadı Ebu Ya'lâ (ö. 458/1065) vasıtasıyla Hanbelî mezhebi tarafından doğu İslam ülkelerinde sıkıştırıldığı bir sırada ortaya çıkmış ve Zahirî mezhebi uğrunda göz kırpmadan mücadele etmiştir.

Zahirî mezhebinin yeniden canlandırılmasında ve onun Batı İslam ülkelerinden Endülüs'te de yayılmasında İbn Hazm'in rolü çok olduğu gibi, bu mezhebin görüşlerini, ciltleri bulan eserleriyle günümüze intikal ettiren de odur. İlk kurucusu Davud ez-Zahiri zamanında çok az yayılan ve büyük şehirlerde pek rağbet görmeyen bu mezhebi yaymak için İbn Hazm'in gösterdiği çabaları şöylece özetleyebiliriz:

1- İbn Hazm, Zahirî mezhebinin usûlünü tesbit etmiş ve etkisini günümüze kadar sürdüren eserlerinde açıklamıştır. Onun bu eserlerinin en önemlileri şunlardır:

i) **el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm**. İbn Hazm, bu eserinde kendi mezhebinin usûlünü ele alıp açıklamış, öteki mezheplerin usulleriyle karşı-

54 Bakara Sufesi, 29.

55 M.Y. Musa, age., s. 172, 173.

56 M.E. Zehra, Tarihu'l-Mezahibi'l-Fikhiyye, s. 354, 355.

57 Tarihu Bağdad, c. VIII, s. 374; A. Şener, İslam Hukukununun Kaynaklarından Kıyas, İstihsan ve İstislah, s. 90.

58 S. Mahmasani, age., s. 56.

laştırmış ve görüşlerinin hepsinde haklı değilse bile, bunları şiddetle savunmuştur.

ii) en-Nubez: İbn Hazm, adı geçen kitabını kısa bir risale şeklinde özetlemiş ve ona bu adı vermiştir. Bu risalede Zahirî mezhebine ait metodların ince bir özetiyle diğer mezheplerle küçük münakaşalar yer almaktadır⁵⁹.

iii) el-Muhallâ: Bu eser, tam anlamıyla bir İslam hukuku külliya-yatıdır. İbn Hazm, bu eserinde ahkâm hadisleriyle İslam ülkelerindeki bütün bilgilerin ictihad ve görüşlerini bir araya toplamıştır. Bu eser, Zahirî mezhebinin bütün görüşlerini yansıtmakla birlikte karşılaştırmalı fıkıh açısından da çok önemlidir. Bu eserde İbn Hazm'ın bir kısım çok sert çıkışları ve bazı tuhaf iddiaları yer almasaydı, sünnet fıkıhı üzerinde yazılmış olan eserlerin en iyisi olurdu.

2- İbn Hazm, Zahirî mezhebini yaymak için davete başlamış ve bu uğurda bütün ömrünü harcamıştır. Bu maksatla seyahatler etmiş ve her türlü çileye katlanmıştır.

3- İbn Hazm, Zahirî mezhebini emsali ve yaşça kendisine yakın olan kimseler arasında yayamayınca, çiftliğine dönmüş ve orada ölünceye kadar başına topladığı gençlere mezhebinin görüşlerini öğretmeye çalışmıştır. İşte İbn Hazm'ın bu genç öğrencileri, hocalarının ilmini büyük bir gayretle öğrenip onun fıkıh, hadis ve diğer İslamî ilimlere dair görüşlerini benimsemişlerdir. Ölümünden sonra İbn Hazm'ın kitaplarını bir araya toplamak ve görüşlerini açıklayarak Zahirî mezhebinin yayılmasını sağlamak hususunda bu gençlerin etkisi büyük olmuştur.

c) İbn Hazm'den sonra öğrencileriyle oğulları Ebu Râfi' el-Fadl (ö. 479/1086), Ebu Üsâme Ya'kub ve Ebu Süleyman el-Mus'ab, Zahirî mezhebini yalnız Endülüs'te değil, Doğu İslam ülkelerinde de canlandırmış ve yaymışlardır.

Hicrî VI. ve VII. yüzyıllarda yaşayan ve Zahirî görüşleri benimseyen Ebu'l-Hattab Mecdüddin Ömer b. el-Hasan (ö. 633/1235), dikkatimizi çekmektedir. "İbn Dihye" diye bilinen Ebu'l-Hattab Mısır, Magrib Şam, Irak ve İran'da rivayet ile uğraşmış, hadis tahsili için seyahatler yapmış ve pek çok kıymetli eserler yazmıştır.

İslam düşüncesinde büyük tesirleri olan mutasavvıf ve bilgin Muhyiddin b. el-Arabî (ö. 638/1240) de ibadet bakımından Zahirî mezhebinde olup Ebu'l-Hattab b. Dihye ile çağdaşı⁶⁰.

59 Bu eser, Zahid el-Kevseri'nin mukaddime ve notlarıyla basılmıştır (Kahire 1940).

60 el-Makkari, Nefhu't-Tib, c. I, s. 100.

Ebu'l-Hattab ile İbnu'l-Arabî, Endülüs'e hükmeden Muvahhidîler devrinde yaşamışlardır. Öyle anlayışıyor ki VI. yüzyılın sonu ile VII. yüzyılın başları Zahirî mezhebinin pailak ve yayılma devridir. Bu mezhebi, hicrî 580-595 (1184-1198) yıllarında iktidarda olan Muvahhidî Emîri Yakub İ. Yusuf b. Abdilmu'min, Kuzey Afrika ve Endülüs'te yaymaya çalışmıştır.

Adı geçen Emîr Yakub, halkın Zahirî mezhebine göre amel edeceğini ilan etmiş, müslümanları Kitab ve Sünnet'in zâhiri ile amel etmeye, Malikî mezhebini bırakmaya çağırmıştır. Hatta Malikî mezhebine göre yazılmış fıkıh kitaplarını toplatıp yaktırıştır⁶¹.

Ebu Yakub'un 595 h. (1198 m.) yılında ölümünden sonra Mağrib ve Endülüs'te Malikî mezhebi yeniden güçlenmiş ve Zahirî mezhebi zamanla buralarda sönmüştür. İran'da bir hayli yayılmış olan Zahirî mezhebi, yavaş yavaş burada da sönmüştür. Ancak günümüzde Hindistan'ın Bhopal eyaletinde bulunan müslümanlar arasında Zahirî mezhebine bağlı olanlar vardır. Zahirî mezhebine ve özellikle İbn Hazm'in görüşlerine ölümünden sonra daha çok yazıyla hücum edilmiştir. Meselâ, yaklaşık olarak İbn Hazm'den bir asır sonra, Malikî bilginlerinden "İbn Zerkun" diye meşhur olan Muhammed b. Muhammed b. Saîd el-İşbîlî (ö. 621/1224) *Kitabu'l-Muallâ* adlı eseriyle İbn Hazm'in *Kitabu'l-Muallâ*'sını tenkit ve reddetmiştir⁶².

5) *Taberî Ekolü*:

Bu ekolün kurucusu, ünlü tarih ve tefsir yazarı Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/922)'dir. Taberistan'ın Âmul şehrinde, 224/838'de doğan Taberî, çok seyahat eden ilim adamlarından olup tefsir ve hadisî yanında Şafîî fikhını Mısır'da Rabî' b. Süleyman'dan tahsil etmiştir. Irak Fıkıhı ile Malikî ve Hanbelî fikhını da öğrendikten sonra kendisine özgü bir mezheb geliştirmiştir. Bağdad'da ölen Taberî'nin mezhebi o devirde yayılmış ise de, ancak hicrî 450/1058 yılına kadar yaşayabilmiştir⁶³.

Taberî'nin bir çok eser telif ettiği bilinmekte ise de, ancak büyük bir ilim hazinesi olan *Tefsir*'i ile ünlü *Tarihi*'nden başka eseri tam olarak, ne yazık ki, bize kadar ulaşamamıştır. Karşılaştırmalı fıkıha dair yazdığı *İhtilaful-Fukahâ*' adlı büyük eserinin ise sadece iki parçası bulunabilmiş ve yayımlanmıştır. Bunlardan birisini Alman müsteşriki F. Kern

61 Abdülvahid b. Ali el-Merreakeşi, el-Mu'cib fi Telhisi Ahbari'l-Magrib, s. 278.

62 Bak. M.E., Zehra, İslamda Fikhi Mezhebler Tarihi, s. 103-105.

63 S. Mahmasani, age., s. 57; İbn Hallikân, Vefeyatu'l-A'yan, c. III, s. 332.

Mısır'da 1902'de, ötekisini de J. Schacht Leiden'de 1933 yılında neşretmiştir. Zamanla Taberî'nin bir çok eseriyle birlikte ictihad ve görüşlerinin büyük bir kısmı tarihin karanlıklarına gömülüp gitmiştir.

Taberî mezhebinin bir kısım esaslarını, *İhtilaflu'l-Fukahâ'* ve *Tefsir*'ini taramak suretiyle tesbit etmek mümkündür ve böyle bir araştırma, fikhî mezhepler tarihi açısından olduğu kadar, karşılaştırmalı fikh çalışmaları bakımından da çok faydalı olur sanırım.

D- YAŞAYAN Şİİ HUKUK EKOLLERİ

İslam'da itikadî ve siyasi mezhepler tarihini ele alan eserleri inceleyen de göreceğimiz gibi Şii fırkaların sayıları oldukça kabarıktır. Biz, ancak bu fırkalar arasında kendilerine özgü hukuk ekolleri olan ve günümüzde de milyonlarca mensupları bulunan Zeydiler, İsmaililer ve Ca'feriler (İmamiler - İsnâ-âşeriler) üzerinde kısaca duracağız.

1) Zeydiler:

a) Bu ekol mensupları, Hz. Hüseyin'in oğlu Zeynelâbidîn'den sonra imam olarak Zeyd b. Ali Zeynelâbidîn'i kabul ederler. İsmaililerle Ca'feriler ise İmam Zeyd (ö. 122/749)'in ağabeyi Muhammed Bâkır (ö. 115/732)'in imam olduğunu söylerler. Emevî Halifesi Hişam b. Abdilmelik'e karşı Kufe'de ayaklanan İmam Zeyd, savaş sırasında şehid edilmiş ve cesedi yakılarak külleri yele verilmiştir⁶⁴.

Hicrî 80 (699 m.) yılında Medine'de doğan, yani İmam Ebu Hanife ile yaşıt olan ve aynı zamanda onunla düşünce yönünden çok yakın ilişkileri bulunan İmam Zeyd; Kur'an, hadis ve fikh konularında büyük bir bilgin ve çağının seçkin şahsiyetlerinden biriydi. Kıraat ilmi, tefsir ve kelam konularında da söz sahibi olan İmam Zeyd; imametinin yalnız Hz. Ali'ye ve onun Hz. Fatıma'dan doğan oğlu Hüseyin soyundan gelenlere özgü olmadığını, Hz. Hasan neslinden gelenlerin de imam olabileceklerini, hattâ Hz. Ebu Bekr ve Ömer gibi Ehl-i Beyt'ten olmayanların da imam (halife) olarak seçilebileceklerini, ancak halifenin Ehl-i Beyt'ten seçilmesinin daha iyi olabileceğini kabul ederdi⁶⁵.

İmam Zeyd'in bize ulaşan en önemli eseri, "el-Mecmû'" adlı fikh ve hadis kitabıdır. Bu eser, Şerafuddin Huseyn el-Haymî (ö. 1221/1806) tarafından "er-Ravdu'n-Nadir Şerhu Mecmû'î'l-Fikhi'l-Kebîr" adıyla şerh edilmiş ve dört cilt halinde Mısırda 1348-1349 yıllarında basılmıştır⁶⁶.

64 Mes'ûdî, Murucu'z-Zehab, c. III, s. 182.

65 M.E. Zehra, age., s. 162.

66 M.Y. Musa, el-Fikhu'l-İslamî, s. 164; M.E. Zehra, age, s. 153 vd.

İmam Zeyd'in genellikle babası Ali Zeynelâbidin ve dedesi Hz. Hüseyin yoluyla büyük dedesi Hz. Peygamber'den yapmış olduğu riayetlerle kendi icthadlarını, yani Ehl-i Beyt'in ilmini içine alan bu el-Mecmû'u, gelecek nesillere ulaştıran öğrencisi, Ebu Halid Amr b. Halid el-Vasitî (ö. takriben: 150/767)'dir⁶⁷.

b) Zeydî ekolünün yayılmasında büyük rolü bulunan imamların çoğu, Ehl-i Beyt'e mensup kimselerdir. İmam Zeyd şehid edildikten sonra oğulları ve torunları onun zengin ilim ve fıkıh mirasına sahip çıkmışlardır. Bunlar arasında Ahmed b. İsa b. Zeyd (ö. 240/854), Ebu Hanife'nin öğrencilerinden de yararlanmış olup fıkha dair görüşlerini el-Emâli adı altında bir kitap halinde toplamıştır⁶⁸.

Zeydilerde icthad ve imamlık yalnız Hz. Hüseyin soyuna inhisar etmemiş, Hz. Hâsan soyundan gelen imamlar da bu işe karışmışlardır. Hz. Hasan'ın torunlarından olup 170 h. (786 m.) yılında doğan ve "er-Ress" denilen yerde 242 h. (856 m.) senesinde ölen el-Kasım b. İbrahim er-Ressî, Zeydî ekolünün "Kasımıyye" kolunun imamıdır. Hanefî mezhebine de çok iyi vâkıf olan el-Kasım'ın görüş ve icthadları, Zeydilerin furû' kitaplarında toplanmış olup bu mezhebin Yemen'de yayılmasında büyük bir rol oynamıştır.

el-Kasım'dan sonra 245 h. (859 m.) yılında Medine'de doğan torunu el-Hâdi İlelhak Yahya b. el-Huseyn b. el-Kasım, Yemen'de imam olarak ortaya çıkmış ve bid'atçilerle Karmatilerden bıkmış olan Yemenlileri kendi etrafında toplayarak, bir taraftan Karmatilerle savaşmış, bir taraftan da bu ülkede Zeydî mezhebinin yaymıştır. el-Hâdi (ö. 298/910), hem cihadla hem de icthadla meşgul olmuş bir imamdır⁶⁹.

Kitab Câmî' fi'l-Fıkıh, Risale fi'l-Kıyas, el-Ahkâm fi'l-Halal ve'l-Haram adlı eserlerin yazarı olan el-Hâdi'nin fikhî görüşlerini yayan İmam en-Nâtık Bilhak (ö. 424/1032) da, kendi mezheplerinde bir hüküm bulamayınca Hanefî mezhebinin icthadlarına başvururdu.

el-Hâdi'ye bağlı olan Zeydîlere "Hâdeviyye" adı verilir.

el-Hâdi, Yemen ve Hicaz taraflarında Zeydî mezhebinin yayarken, Gilan ve Deylem ülkelerinde de Hz. Hüseyin Soyundan gelen en-Nasır-ru'l-Kebîr⁷⁰, Zeydî mezhebinin yaymaya çalışıyordu. en-Nasır-ru'l-Kebîr, 230 h. (844 m.) yılında doğmuş ve 304 h. (916 m.) seresinde ölmüştür.

67 Bak. A. Şener, A.Ü. İlahiyat Fak. Der. c. XVII (1969), s. 339-347.

68 M.E. Zehra, age., s. 161.

69 M.E. Zehra, age., s. 162.

70 Asıl adı, Ebu Muhammed el-Hasan b. Ali'dir.

Zeydî mezhebi Irak, Hicaz ve Yemen çevrelerinde yayılmış ise de, bugün Zeydîlerin merkezini Yemen teşkil etmektedir. İran'da da Zeydîlerin sayısının yüzbinden fazla olduğu tahmin edilmektedir⁷¹.

Zeydilerce çok önem verilen eserlerden biri de, İmam Ahmed b. Yahya b. el-Murtazâ (ö. 840/1436)'nın karşılaştırmalı bir fıkıh kitabı olan ve dört büyük cilt halinde basılan (Kahire 1948) el-Bahru'z-Zahhâr adlı eseridir⁷².

c) Zeydî mezhebi, Sünnî hukuk ekollerine çok yakındır. Delil olarak Kitab, Sünnet, İcmâ', Kıyas, İstihsan, Masalih-i Mursele ve akla başvuran Zeydîler, bir kısım meselelerde Sünnîlerden ayrılırlar. Meselâ, mest üzerine meshetmeyi caiz görmezler; gayr-i müslimlerin kestiği hayvanın etini yemezler; ehl-i kitab olan kadınlarla evlenmeye müsaade etmezler. Öte yandan "mut'a" nikahını kabul eden Ca'ferîlere karşı çıkarlar ve evlenmede küfüvlük (denklik) konusundada Hanefîlerin ileri sürdükleri şartlardan yalnız müslüman olmayı kabul ederler, yani bütün müslümanların evlenme konusunda birbirine denk (küfüv) olduklarını söylerler⁷³.

2) İmamîler:

a) Şiîlerin sayıca en kalabalık kolunu oluşturan, "Ca'ferîler" (İsnâ-âşerîler), hilafet (imamet)'in Hz. Ali ve onun Hz. Fatıma'dan gelen soyundan sadece oniki imama özgü olduğunu söylerler. Bu imamlar da şunlardır:

- 1- Ali b. Ebî Talib (ö. 40/660).
- 2- Hasan b. Ali (ö. 49/669).
- 3- Hüseyin b. Ali (ö. 61/680).
- 4- Ali Zeynelâbidîn (ö. 92/710).
- 5- Muhammed Bâkır (ö. 114/731).
- 6- Ca'fer es-Sadık (ö. 148/765).
- 7- Musa Kazım (ö. 183/799).
- 8- Ali Rıza (ö. 202/817).
- 9- Muhammed Cevad (ö. 220/835).

71 M.E. Zehra, age., s. 163, 164.

72 M.Y. Musa, el-Fikhu'l-İslami, s. 158, 508.

73 İmam Zeyd, el-Musned, Beyrut 1966, s. 309; M.Y. Musa, age., s. 159; M.E. Zehra, age., s. 160.

10- Ali el-Hâdi (ö. 254/868).

11- Hasan el-Askerî (ö. 260/873).

12- Muhammed b. Hasan el-Askerî el-Mehdî.

Bu mezhep mensuplarına göre onikinci imam, genç yaşta 260/873 yılından sonra gizlenmiş, yani evlerinin mahzenine girip kaybolmuş ve bir daha ortaya çıkmamıştır. Ca'ferilerce "Gaib" olan bu imam "Mehdiy-i Muntazar" (Beklenen Mehdi)'dir; yani kıyamet günü yaklaşınca tekrar dönecektir. Dinî liderler olan büyük müctehidler (Ayetullahlar), bu "Gaib" imamın vekili durumundadırlar⁷⁴.

Ca'fer es-Sadık, bu İsnâ-âşeriyye (Oniki imamcılar) mezhebinin aynı zamanda fıkıh imamıdır.

Ca'ferilere göre şer'î deliller: 1) Kitab, 2) Sünnet, 3) İcmâ', 4) akıldır. Ancak onlar, Ehl-i Beyt yoluyla rivayet edilen veya kendilerince makbul olan 5-10 sahabinin naklettiği hadisleri kabul ederler. Ayrıca icma' konusunda da Sünnilerden ayrılırlar. Yani onlara göre herhangi bir bilginin görüşü üzerinde yapılan ittifak icma' sayılmaz. Sadece kendi ma'sum imamlarının bir görüş üzerindeki ittifakları icma' sayılır. Öte yandan icthad kapısının daima açık olduğunu söyleyen Ca'feriler, kıyas ve re'ye dayanan icthadı kabul etmezler ve bunları bid'at sayarlar⁷⁵.

Ca'feriler, bazı bakımlardan Şafiilere daha yakın olup Sünnilerden fazla uzaklaşmazlar. Ca'ferilerin genellikle öteki hukuk ekollerinden ayrıldıkları meselelerden bazıları şunlardır:

1- Mut'a nikahını, yani muvakkat evlenmeyi caiz görürler.

2- Boşanmada iki şahit bulundurulmasını şart koşarlar. Bu konuda Talak Suresinin ikinci âyetine dayanırlarken Şafiilerle birleşirler.

3- Zeydiler gibi, Hıristiyan ve Yahudi kadınlarıyla evlenmenin caiz olmadığını söylerler.

4- Miras hukukuna giren bir kısım konularda Sünnilere muhalefet ederler. Sözelgesi, öz amcaoğlunu bababir amcaoğluna tercih ederler. Belki burada siyâsî düşüncelerinin etkisi vardır; çünkü onlar, imametini Hz. Peygamber'in ana-babir amcasının oğlu Hz. Ali'ye ait olduğuna ve

74 M.E. Zehra, age., s. 57, 58.

75 Haşim Ma'ruf el-Hasani, Tarihu'l-Fikhi'l-Ca'ferî, s. 190, 191; Muhammed Huseyn Âli Kâsif'l-Gitâ', Aslu's-Şi'a ve Usûlühâ, s. 121.

ondan sonra da Hz. Ali'nin evlatlarına intikal edeceğine; Hz. Peygamber'in bababir amcası Abbas'ın oğullarına intikla etmeyeceğine inanırlar.

5- Abdest alırken ayaklarını yıkamazlar ve sadece çıplak ayaklarına meshederler.

6- İmam gaib olduğu için Cuma namazını kılmazlar, sadece onun yerine öğle namazını kılmakla yetinirler. Oysa Zeydîlerle İsmailîler Cuma namazını kılarlar⁷⁶.

c) Ca'ferî mezhebinin ilk fıkıh kitabı, İmam Musa Kazım tarafından yazılan *el-Halal ve'l-Haram* adlı eserdir. Bundan sonra Musa Kazım'ın oğlu Ali Rıza'nın yazdığı *Fıkhü'r-Ridâ* adlı eser gelir.

Bu mezhebin İran'da yayılmasını sağlayan Ebu Ca'fer Muhammed b. Hasan el-Kummî (ö. 290/903)'nin hadis konusundaki *Beşairü'd-De-recât fi Ulûmi Al-i Muhammed* adlı eseri de çok önemlidir. Bunlardan sonra şu dört kitap, İmamîlerin kaynak eserlerini oluşturur:

1- el-Kuleynî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Yak'ub (ö. 328/940), *el-Kâfi*, 8 cilt.

2- et-Tusî, Şeyhu't-Taife, Ebu Ca'fer Muhammed b. Hasan (ö. 460/1067), *el-İstibsar*, 4 cilt.

3- et-Tusî, bir önceki maddede adı geçen yazar, *Tehzibu'l-Ahkâm*, 10 cilt.

4- es-Saduk el-Kummî, Muhammed b. Ali el-Huseyni (ö. 381/991), *Fakihu men lâ Yahduruhu'l-Fakih*, 4 cilt.

Burada, Ebu'l-Kasım Necmuddin Ca'fer b. el-Huseyn el-Muhakkık el-Hillî'nin (ö. 676/1276) *Şerai'u'l-Ahkâm fi Mesaili'l-Halali ve'l-Haram* adlı dört ciltlik eserini de anmak yerinde olur.

Ca'ferî mezhebinin yayıldığı yerler ise, genellikle İran, Pakistan, Afganistan, Hindistan, Irak, Suriye, Lübnan, Mısır ve bazı Kuzey Afrika İslam ülkeleridir. Türkiye'de ve özellikle bazı doğu illerimizde de bu mezhebe bağlı olanlar vardır.

3) İsmailîler:

a) Bu mezhebe bağlı olan Şii'ler, Musa Kazım'ın imametini tanımazlar ve onun ağabeyi İsmail'i imam olarak kabul ederler. İmamîy-

⁷⁶ Karş. M.Y. Musa, *el-Fıkhü'l-İslamî*, s. 161, 162. İranda bugün Ca'ferîler, şehirlerde belli bir namazgâhda Cuma namazı kılmaya başlamışlardır.

ye'nin bir kolu olan bu ekol, Ca'fer es-Sadık'a kadar İsnâ-âşeriyye ile müşterek idiler. İmam İsmail, babasının, yani Ca'fer es-Sadık'ın sağlığında ölmüştür. İsnâ-âşerilere göre imamet, Ca'fer'in oğlu Musa Kazım'a geçtiği halde; İsmailîler, imametin İsmail'in oğlu Muhammed Mektum ve evlatları yoluyla devam ettiğini ileri sürmüşlerdir⁷⁷.

b) Bâtınıyye fırkası diye de anılan İsmailîler, kendilerine göre bir de fıkıh ekolu geliştirmişlerdir. Bu fıkıh ekolünün kaynak eserlerini yazan, önceleri Hanefî veya Malikî olduğu ve sonraları Bâtınî-İsmailî mezhebini benimsediği söylenen ünlü Kadı Ebu Hanife en-Numan (ö. 363/974)'dir. 297/909 - 557/1161 yıllarında Mısır'da Fâtımilerce benimsendiği için İsmailî-Fâtimî mezhebi diye de bilinen bu İmamî-İsmailî fıkıh ekolünün kurucusu Kadı en-Numan, İsmailîlerin Ebu Hanife'sidir. Bir ara Fatimî Halifesi Muizz Lidînillah (341/953 - 365/975)'in başkadısı olan en-Numan, 363/974 yılında Kahire'de ölmüştür⁷⁸.

Fıkıh ve hadîsle ilgili pek çok eserleri bulunan Kadı en-Numan'ın fıkıh kitapları şunlardır:

- 1- **Deaimu'l-İslam fi Zikri'l-Halali ve'l-Haram** (2 cilt, Mısır 1951).
- 2- **Te'vilu Deaimi'l-İslam** (2 cilt, Mısır 1969).
- 3- **Kitabu'l-İktisar** (Beyrut 1957)⁷⁹.

Sünnî fıkıh ekolünden ziyade Ca'ferî ve Zeydî ekollerine daha yakın olan İsmailî - Fatimî ekolünün ünlü yazarlarından Hasan b. Nuh b. Yusuf el-Hindî (ö. 939/1532)'nin **el-Ezhâr ve Mecmau'l-Envar** adlı eserinde İsmailî kaynaklarına ve siyasi görüşlerine dair geniş bilgi mevcuttur^{79a}.

c) Bugün İsmailîler, Doğu ve Batı İsmailîleri olmak üzere ikiye ayrılırlar. Doğu İsmailîleri, günümüzde Hindistan, Pakistan ve Bangladeş'te yaşamakta olup hâlen imamları ünlü Muhammed Ağa Han'ın torunu Kerim Han'dır. İsmailîler, bugün mallarının öşürlerini zamanın imamı sıfatıyla Kerim Han'a verirler ve Cuma namazını onun ya da halifesinin arkasında kılarlar. Batı İsmailîleri ise, Güney Arabistan'da, Basra Körfezi civarında, Suriyenin Hama ve Lazkiye dağlık bölgeleriyle Doğu Afrika memleketlerinde yaşamaktadırlar⁸⁰.

77 Geniş bilgi için Bak. B. Lewis, *Usûlü'l-İsmailiyye*, s. 96, 97.

78 İbn Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhira*, c. IV. s. 106, 107; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yan*, c. V, s. 48.

79 Kadı en-Numan'ın öteki eserleri ve *Kitabu'l-İktisar*'ın muhtevası için Bak. A. Şener, *A.Ü.İ.F. İslam İlimleri Enstitüsü Der. c. III* (1977), s. 345-349.

79 a *Nebile Abdulmun'im, Neş'etu's-Sî'a el-İmamiyye*, s. 16 (el-Ezhâr'ın I. cildi Şa'm'da 1958'de basılmıştır).

80 Bak. S. Mahmasanî, *age.*, s. 64, 65; Yaşar Kutluay, *Tarihte ve Günümüzde İslam Mezhepleri*, s. 134.

E- HARİCİLERDEN İBAZİLER

İbaziyye (İbadiyye - الإباضية) ekolünün kurucusu Abdullah b. İbaz (إباض) el-Murrî et-Temîmî'dir (ölüm tarihi bilinmiyor).

Sünnî - Şîî çatışması sırasında üçüncü cepheyi teşkil eden Hâricîlerin başlıca kollarından birisini oluşturan İbaziler; bugün Uman'da ve Arabistan Yarımadasının diğer bazı bölgelerinde, Madagaskar'da, Zengibar'da, Libya'da (özellikle Cebel-i Nefûsa Sancağında), Cerbe Aadası ve Güney Cezair gibi bir kısım Kuzey Afrika ülkelerinde yaşamaktadırlar⁸¹.

Abdullah b. İbaz hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz. Ancak onun yerine geçen Câbir b. Zeyd el-Ezdi (ö. takriben 100/718), bu ekolün ilk bilginlerindedir. Önceleri Basra'da gelişen İbazi toplulukları, sonraları Kufe, Musul, Mekke, Medîne, Uman, Güney Arabistan, Zengibar (Doğu Afrika), Kayravan ve Trablusgarb (Kuzey Afrika) ve Horasan (İran) gibi İslam ülkelerinde varlıklarını duyurmuşlardır⁸².

İbaziler, Süfîler gibi, Hâricîlerin ılımlı kollarından olup Hâricî olmayanları kâfir sayarlarsa da, müşrik saymazlar. İbazi olmayanlarla evlenmeyi de caiz görürler. Genellikle seçim yoluyla işbaşına geçen İbazi imamlarının: 1) Kur'an, 2) Sünnet, 3) Önceki imamlarının ictehad ve tathikatı, 4) Maslahat-i mürsele gibi esaslara uymaları gerekir. İmam nass'lara uymadığı takdirde işbaşından uzaklaştırılır. İbaziler kelamî görüşleri bakımından bazı hususlarda Sünnîlere uymakla birlikte bazı konularda da Mu'tezile'ye yaklaşırlar⁸³.

İbaziler, kendilerine göre bir de fikhî mezhep geliştirmişler ve bu mezhebî yaymak için çok çaba harcamışlardır. İbazi fakihleri, kıyas'ı tanımazlar; kıyas'ın yerini re'y ve ictehadı bırakırlar⁸⁴. Öte yandan İbaziler, muteber olup olmadığına dair hakkında bir nass bulunmayan maslahat-i mürsele'ye uyulabileceğini kabul ederler⁸⁵.

İslam hukuku açısından öteki İslam hukuk ekollerine kıyasla yakın oldukları anlaşılan İbazilerin basılmış eserleri çok azdır. Uman'da

81 Yaşar Kutluay, Târîhte ve Günümüzde İslam Mezhepleri, s. 97 vd.; T. Levicki, "İbadiyye", İslam Ansiklopedisi, c. V/II, s. 687 vd.

82 E. Ruhi Fırlah, İbadiyenin Doğuşu ve Görüşleri, Doktora tezi, A.Ü. İlahiyat Fak. Ankara 1972, s. 83-99.

83 T. Levicki, "İbadiyye", İ.A. c. V/II, s. 689; A. Şener, İslam Hukukunun Kaynaklarından Kıyas, İstihsan ve İstislah, s. 34.

84 A.K. Farukî, Islamic Jurisprudence, s. 63.

85 A. Şener, a.g.e. s. 149.

Sultan Seyf b. Malik devrinde, 1059/1649 – 1079/1668 yılları arasında Cumeyyil b. Hamis b. Lâfi b. Hilfan b. Hamis es-Sa'îdi tarafından hazırlanan *Kamusu's-Şeri'a* adlı eser, 1298/1880 senesinden itibaren Zengibar'da basılmaya başlanmış ise de, 90 cilt olacağı bildirilen bu ansiklopedik eserin sadece 10 cildi çıkmıştır. Bu eserde İbazi tarihi, imamları, bilgileri, kelam ve fıkıh hakkında geniş bilgiler bulunmaktadır⁸⁶.

Burada el-Keşf ve'l-Beyan⁸⁷ yazarı Umanlı İbazi bilgini Ebu Sa'îd el-Ezdi el-Kelhatî (ö. Takriben VIII./XIV. yüzyıl), Trablusgarblı İbazi fıkıh ve biyografi yazarı Ahmed b. Ebî Osman eş-Şemmahî (ö. 928/1522) ve Tal'atu's-Şems Şerhu Şemsi'l-Usûl adlı fıkıh usûlünün yazarı Ebu Muhammed Abdullah b. Humeyd es-Selamî'yi anmakla yetinmek istiyoruz⁸⁸.

SONUÇ :

İlk devirlerde sahabî, tâbîi ve müctehid imamların bazı âyetleri farklı şekilde anlamaları ve bir kısım hadisleri sıhhat ve muhtevâ yönünden değerlendirirken farklı metodlarla hareket etmeleri, müslümanların birtakım dış fikirlerle temaslarının artması, karşılaşılan yeni olaylar ve problemler için yeni çözüm yollarının aranması ve siyasi iktidarın kimler tarafından temsil edileceği konusu, İslamda fikhî, itikadî ve siyasi mezheplerin doğmasına yol açmıştır. Ancak ilmî ölçüler içerisinde inanç, ibadet ve uygulama alanlarında samîmî düşünce ve iyi niyetle yapılan yorum ve icihadların oluşturduğu mezhep ve görüş ayrılıkları, İslam toplumuna yarar ve davranış kolaylığı sağlamıştır. İşin içerisinde birtakım menfaatler ve ard niyetler karışınca, mezhep ve görüş ayrılıkları, hem İslam'ı hem de İslam toplumunu yıpratmış ve zararlı olmuştur.

Bir toplumda herkesin aynı görüşte ve bütün müslümanların tek mezhebe bağlı olması şart değildir. Üstelik buna imkân da yoktur. Nitekim tarih de, her alanda bu gerçeği göstermektedir. Yeter ki müslümanlar, Kur'an ve Sünnetin dışına çıkmassınlar; ilim, akıl ve mantık sınırlarını aşmassınlar. Aynı Allah'a, aynı Peygamber ve Kitab'a inanan; kible, câmisi, mihrap ve minberi bir olan müslümanlar kardeşlerdir. O halde bütün müslümanlar, birbirlerini dostça, kardeşçe sevmelidirler.

86 Y. Kutluay, "İbadilere ait bazı metinler", A.Ü. İlahiyat Fak. Der. c. XV (1968), s. 141, 142.

87 Bu eserin muhtevası ve British Museum'da bulunan diğer İbazi yazmaları hakkında bilgi için Bak. Y. Kutluay, "İbadilere ait bazı metinler", A.Ü. İlahiyat Fak. Der. c. XV, s. 142 vd.

88 İbazilerin kaynakları ve basılmış eserleri için Bak. E.R. Fırlah, age. (Tez), s. 1-10.